

تأثیر تحریم بر مقابله مؤثر با کرونا و مسئولیت ناشی از آن

لعیا جنیدی *

سپیده رازی **

(DOI): 10.22066/CILAMAG.2021.245095

(DOR): 20.1001.1.2251614.1400.38.65.7.4

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۱۸

چکیده

سال‌هاست تحریم‌های اقتصادی اعمال‌شده از سوی کشور ایالات متحده آمریکا، بخش‌های مختلف اقتصاد و حوزه سلامت و درمان کشور را تحت تأثیر قرار داده است. گرچه تحریم‌کنندگان همواره مدعی‌اند که تحریم‌ها شامل بخش سلامت و درمان و تجهیزات پزشکی نمی‌شود، عملاً با اعمال تحریم‌های بانکی و مشکلات ورود و خروج ارز از کشور، مسیر خرید اقلام ضروری را مسدود کرده‌اند. علاوه بر این، واژه شرکت‌های خارجی از تحریم‌های ثانویه آمریکا علی‌رغم مفاد صریح دستور موقت دیوان بین‌المللی دادگستری مبنی بر مستثناسدن معاملات راجع به اقلام غذایی و دارویی از شمول تحریم‌ها، موجب عدم همکاری آن‌ها با اشخاص حقیقی یا حقوقی ایرانی شده است. با شیوع ویروس کرونا به‌ویژه در مراحل آغازین، مشکلات کمبود دارو و ملزومات پزشکی، نظام درمان کشور را برای مقابله مؤثر و سریع با ویروس کرونا دچار اختلال کرده است که این امر، نقض فاحش حقوق بنیادین بشری است؛ حقوقی که در اسناد لازم‌الاجرای بین‌المللی بارها بر آن تأکید شده است. هدف تحقیق حاضر آن است که با اثبات حقانیت ایران در مطالبه این حق بنیادین در مراجع ملی و بین‌المللی، زمینه مدیریت بهتر این بحران و امکان جبران خسارت ناشی از تحریم را فراهم کند.

واژگان کلیدی

تحریم، مسئولیت بین‌المللی، کرونا، حق بر سلامت، حقوق بشر

مقدمه

حق بر سلامت به‌عنوان یکی از حقوق بنیادین بشری به معنای بهره‌مندی از حد اعلا سلامت جسمی و روانی است که شامل مواردی همچون حق برخورداری از آب آشامیدنی سالم و غذای کافی، حق بهره‌مندی از بهداشت عمومی و خدمات درمانی اولیه و حق دسترسی به دارو و تجهیزات پزشکی می‌شود. در این میان، حق بر دسترسی به دارو و تجهیزات پزشکی، در درمان و کنترل بیماری‌های فراگیر مانند کرونا نقش چشمگیری دارد و از این حیث، عاملی مهم در تحقق حق سلامت به شمار می‌رود. بند ۲ ماده ۱۲ میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، حق برخورداری از بالاترین سطح استاندارد بهداشت جسمی و روانی را به رسمیت شناخته و از دولت‌های عضو می‌خواهد که برای تحقق کامل این حق، اقدامات لازم را جهت «پیشگیری، درمان و کنترل بیماری‌های فراگیر و پیکار با آن‌ها» و ارائه کلیه خدمات و مراقبت‌های پزشکی انجام دهند.^۱ کمیسیون حقوق بشر سازمان ملل متحد نیز اشاره داشته که دسترسی به دارو و تجهیزات پزشکی در مورد بیماری‌های فراگیر، عنصری اساسی و مهم به شمار می‌رود.^۲

این در حالی است که تداوم اعمال تحریم‌ها علیه ایران در شرایط همه‌گیری ویروس کرونا، حق دسترسی به دارو و تجهیزات پزشکی را با مشکل جدی مواجه کرده است به این صورت که با ایجاد اختلال در تعاملات بانکی و واژه شرکت‌های دارویی خارجی برای تعامل با ایران، موجب کمبود تجهیزات پزشکی و دارویی، تشدید وضعیت ابتلا به ویروس کرونا و مشکلات عدیده برای مقابله سریع و مؤثر با آن شده است که در صورت احراز ارکان مسئولیت مندرج در ماده ۲ طرح مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها،^۳ زمینه دادخواهی اشخاص حقیقی و حقوقی در مراجع صالح در سطح ملی و بین‌المللی فراهم خواهد شد.^۴

1. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, adopted by General Assembly resolution 2200A of 16 December 1966.

2. UN Commission on Human Rights, Report of the Secretary-General, "Access to Medication in the Context of Pandemics", E/CN.4/Res.2003/48, 16 January 2003, para. 2.

3. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, International Law Commission, 2001.

4. قابل ذکر است که اگرچه مقالاتی در خصوص نقض حقوق بشر در زمان شیوع ویروس کرونا به نگارش درآمده است، هیچ‌یک از این مقالات به موضوع تحقیق حاضر که عبارت است از بررسی تحلیلی ارکان مسئولیت بین‌المللی دولت تحریم‌کننده به منظور احراز مسئولیت و بررسی تحلیلی صلاحیت مراجع ملی و بین‌المللی به هدف مصون ماندن از ایرادات احتمالی صلاحیتی نپرداخته‌اند؛ از جمله مقاله «حقوق بشر و مبارزه با بیماری‌های واگیر در عرصه بین‌المللی: ضرورت‌ها و چالش‌ها»، (ابراهیم گل، علیرضا، پریسا روشنفکر و سید احمد طباطبایی لطفی؛ فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۵۱، شماره ۱، ۱۴۰۰)، که به بررسی حقوق بشر مربوط به سلامت و پیشینه بیماری‌های واگیردار پرداخته است، مقاله «تحولات حق بر سلامت در پرتو میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی» (باقوتی، ابراهیم؛ فصلنامه تاریخ پزشکی، دوره ۱۲، شماره

به منظور چاره‌اندیشی در خصوص این مسئله، در تحقیق پیش‌رو به این سؤالات پاسخ داده می‌شود که ارکان تحقق مسئولیت دولت تحریم‌کننده چیست و چگونه احراز می‌شود؟ فعل متخلفانه ناشی از تحریم، کدامیک از اصول و تعهدات مرتبط با حقوق بشر را نقض کرده است؟ در نهایت، مراجع صالح در سطح ملی و بین‌المللی برای اثبات حقانیت زیان‌دیده و دادخواهی کدام‌اند؟

۱. ارکان تحقق مسئولیت ناشی از تحریم

در نظم حقوقی بین‌المللی، مسئولیت نتیجه ضروری و مسلم برابری کشورها است^۵ و روابط متقابل آن‌ها را قاعده‌مند می‌سازد. به همین دلیل، اهمیت و جایگاه آن در نظام بین‌المللی به مراتب بیش از نظام داخلی است چرا که جامعه بین‌المللی محیطی است که کشورها بر اساس حاکمیت‌شان آزادانه تصمیم می‌گیرند. در تعریف سنتی، مسئولیت بین‌المللی عبارت است از الزام به جبران خسارت (مادی یا معنوی) وارد بر تابعان حقوق بین‌الملل؛ این خسارت باید ناشی از عمل یا خودداری از عمل نامشروع و مخالف حقوق بین‌الملل باشد.^۶ دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی نیز در حکمی بیان کرد: «این اصل حقوق بین‌الملل و حتی مفهوم عام حقوقی است که هر نقضی متضمن تعهد جبران خسارت است».^۷ کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد در ماده ۲ طرح مسئولیت دولت‌ها، رکن خسارت را از ارکان تحقق مسئولیت بین‌المللی حذف کرد و احراز دو رکن «نقض حقوق بین‌المللی» و «قابلیت انتساب به دولت» را برای تحقق فعل متخلفانه بین‌المللی و مسئولیت بین‌المللی آن دولت، لازم و کافی دانست.^۸ کمیسیون حقوق بین‌الملل، علت حذف شرط ورود خسارت را چنین بیان کرده است: «اگر بر این عقیده باشیم که خسارت، یکی از عناصر عمل متخلفانه بین‌المللی است، مجبوریم نتیجه‌گیری کنیم که نقض تعهد بین‌المللی در قبال یک دولت دیگر، متضمن نوعی ورود زیان به آن دولت است. اما این

۴۴، ۱۳۹۹ پژوهش‌های حقوقی، دوره ۱۲، شماره ۴۴، ۱۳۹۹، که مجدداً با تأکید بر حقوق بشر، تعهد دولت‌ها به رعایت، احترام و اجرای مذکور در میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را بیان می‌کند و مقاله «نقض حقوق بشر و عملکرد دولت‌های غربی در مدیریت و بروس کرونا (آجری آیسک، عاطفه و نازنین زهرا بروغنی؛ پژوهشنامه حقوق بشری، سال ششم، شماره ۱، تابستان ۱۳۹۹) که اقدامات انجام‌شده در کشورهای غربی از جمله تعطیلی مراکز و تشکیل کمیته سلامت را بررسی کرده است.

5. Ch de Visscher, *La responsabilité des États*, Bibliotheca Visseriana, Leiden, 1924, 90.

6. ضیائی بیگدلی، محمدرضا؛ *حقوق بین‌الملل عمومی*، چاپ سی‌ام، گنج دانش، ۱۳۸۶، ص ۴۶۵.

7. *The Factory at Chorzow (Claim for Indemnity) (The Merits)*, PCIJ, Fourteenth (Ordinary) Session, 13 September 1928, http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1928.09.13_chorzow1.htm

8. ماده (۲) طرح مسئولیت دولت‌ها: «عمل متخلفانه بین‌المللی یک دولت، زمانی تحقق پیدا می‌کند که رفتار مشتمل بر فعل مثبت یا ترک فعلی باشد که: الف- طبق حقوق بین‌الملل قابل استناد به دولت بوده و ب- نقض تعهد بین‌المللی دولت به حساب آید».

نتیجه‌گیری در حکم آن است که بگوییم خسارت بالذات هر عمل متخلفانه بین‌المللی، در عین حال خسارتی است که ذاتاً در نقض هر تعهد بین‌المللی وجود دارد.^۹ بنابراین حذف این رکن بدان معنا نیست که گفته شود در نظام مسئولیت، زیان نقشی ندارد بلکه به جای آنکه احراز ورود خسارت در تحقق مسئولیت لازم باشد، در مرحله ایجاد روابط حقوقی جدید که پس از تحقق مسئولیت شکل می‌گیرد به کار گرفته می‌شود و دولت زیان‌زننده متعهد به جبران خسارت خواهد بود.

بنابراین به منظور احراز مسئولیت ناشی از تحریم که در وضعیت شیوع ویروس کرونا تأثیر منفی بیشتری بر حق سلامت و درمان، دسترسی به دارو و تجهیزات پزشکی گذاشته است، ابتدا موارد نقض تعهد بین‌المللی و سپس قابلیت انتساب آن به دولت اعمال‌کننده تحریم به همراه زیان‌های وارده بر بخش سلامت و درمان بررسی می‌شود.

۱-۱. نقض تعهد بین‌المللی ناشی از تحریم دارویی و پزشکی

به موجب مواد ۱ و ۲ طرح مسئولیت دولت‌ها، به منظور تحقق مسئولیت بین‌المللی دولت باید ارتکاب فعل متخلفانه که ناشی از نقض تعهد بین‌المللی است احراز شود. نقض تعهد بین‌المللی دولت طبق ماده ۱۲ طرح مذکور «هنگامی محقق می‌شود که فعل دولت مطابق با آنچه تعهد مقرر می‌کند نباشد، فارغ از اینکه منشأ یا ماهیت تعهد چیست». عبارت اخیر به تمام منابع حقوق بین‌الملل اشاره دارد. بنابراین ممکن است نقض تعهد ناشی از نقض معاهده، اصول کلی حقوقی یا عرف بین‌المللی باشد.

ایالات متحده آمریکا علی‌رغم آنکه بارها بیان کرده که تجارت کالاهای بشردوستانه (غذا، دارو و تجهیزات پزشکی) از شمول تحریم‌های این کشور خارج است،^{۱۰} در عمل، به واسطه ابزارهای مختلف، سعی در ایجاد اخلال در تأمین کالاهای بشردوستانه و به تبع، اعمال فشار بر مردم ایران دارد. تحریم‌های گسترده علیه بانک‌های ایرانی و جلوگیری از انتقال وجه مرتبط با خرید کالاهای بشردوستانه توسط این بانک‌ها،^{۱۱} همچنین تحریم حوزه حمل‌ونقل و ارائه خدمات بیمه

9. Commentary to draft article 3, paragraph 12, ILC Yearbook 1973, Vol. II, p. 183.

۱۰. برای نمونه، به موجب بند ۱۲۴۵ قانون (NDAA) "National Defense Authorization Act" که تراکنش‌های بانک مرکزی و دیگر نهادهای مالی را تحریم کرده، تراکنش‌های مرتبط با فروش غذا، دارو و تجهیزات درمانی، از شمول حکم این بخش مستثنا شده است. همچنین در متن تحریم ۱۸ بانک ایرانی که/وقف منتشر کرد، مقرر شده که این تحریم‌ها تجارت بشردوستانه را تحت تأثیر قرار نمی‌دهد. <https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm1147>, October 8, 2020.

۱۱. وزارت خزانه‌داری آمریکا در ۲۱ نوامبر ۲۰۱۱ بخش مالی ایران از جمله بانک مرکزی را به موجب بند ۳۱۱ قانون میهن‌پرستی (USA Patriot) جزو مؤسسات خطر بالای پولشویی اعلام کرد. همچنین بر اساس بند ۱۲۴۵ قانون مجوز دفاع ملی (National Defense Authorization Act) مقرر شد رئیس‌جمهور آمریکا ملزم است حساب‌های افتتاح شده توسط

اتکایی به ناوگان کشتی‌های ایرانی^{۱۲} و در نهایت، ایجاد فضای رعب و وحشت در میان تجار نسبت به تعامل با اشخاص حقیقی و حقوقی ایرانی با اعمال تحریم‌های ثانویه که موجب واهمه شرکت‌های دارویی خارجی از مرادده با شرکت‌های ایرانی شده است از جمله ممنوعیت‌ها و محدودیت‌هایی است که به موجب اعمال تحریم‌ها، نظام سلامت و درمان کشور را تحت تأثیر قرار داده و موجب عدم امکان خرید و تأمین دارو و تجهیزات پزشکی لازم و مورد نیاز بیماران از شرکت‌های دارویی خارجی و در نهایت، آسیب جسمانی و فوت بیماران شده است^{۱۳} چرا که اولاً هرگونه ارتباط با کشور خارجی که مستلزم انتقال پول به آن کشور باشد؛ اعم از اینکه برای امور مالی یا غیرمالی باشد، هنگامی میسر است که نظام بانکی در اثر اعمال تحریم‌ها با اختلال مواجه نشده باشد؛ لذا چنانچه انتقال وجوه به واسطه تحریم‌های بانکی دچار مشکل شود، ارتباطات بین-

نهادهای مالی خارجی (غیرامریکایی) در خاک آمریکا را در صورتی که آن نهاد مالی خارجی آگاهانه تراکنش‌های مالی قابل-توجهی با بانک مرکزی ایران و دیگر نهادهای مالی تعیین شده انجام داده یا تراکنش‌ها را تسهیل کرده باشد، مسدود کند یا ممنوعیت و محدودیت‌های سختگیرانه علیه ادامه فعالیت این حساب‌ها ایجاد کند. همچنین باید از افتتاح حساب جدید توسط نهادهای مالی خارجی خاکی جلوگیری شود. این تحریم‌ها همچنان برجای مانده بود تا به موجب فرمان اجرایی ۱۳۲۲۴ سپتامبر ۲۰۱۹، بانک مرکزی که با بازگشت تحریم‌های هسته‌ای مشمول محدودیت شده بود مجدداً تحریم شد.

علاوه بر موارد فوق، تحریم استفاده از بستر پیام‌رسان مالی بین‌المللی سوئیفت که اصلی‌ترین پیام‌رسان مالی و بانکی در دنیا محسوب می‌شود، مانع جدی در تجارت کالای بشردوستانه ایجاد کرد. در بخش ۲۲۰ از قانون "Iran Threat Reduction and Syria Human Rights Act" of 2012 آمده است: «هر شخصی که آگاهانه و مستقیم اقدام به ارائه خدمات پیام‌رسان مالی به بانک مرکزی و نهادهای مالی مندرج ذیل بخش 104(c)(2)(E)(ii) از قانون "Comprehensive Iran Sanctions and Divestment Act" of 2010 (CISADA) کند، مشمول تحریم و جریمه از سوی ایالات متحده آمریکا می‌شود. جریمه شخص ارائه‌دهنده خدمات پیام‌رسان به بانک مرکزی و نهادهای مالی تعیین شده ایرانی عبارت است از «ممنوعیت بازگشایی و ممنوعیت یا تحمیل شرایط سختگیرانه بر حفظ و نگهداری حساب‌های سپرده و حساب‌های جاری آن شخص در ایالات متحده». در دیگر قوانین و اسناد ایالات متحده آمریکا، ممنوعیت ارائه خدمات پیام‌رسان به صورت غیرمستقیم و به تبع تحریم بانک مرکزی ایران و دیگر نهادهای مالی ایرانی حکمفرما شده است. این اسناد عبارت‌اند از: بخش 1245(d)(1) از قانون NDAA، بخش‌های 1244(c)(1)، 1246(a) و 1247(a) از قانون IFCA، بخش 5(a) از فرمان اجرایی 13622. اخیراً نیز بنا بر بخش 1(a)(I) از فرمان اجرایی 13902 هجده بانک ایرانی از سوی دفتر دارایی خزانه‌داری آمریکا تحریم شدند.

<https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm1147>

۱۲. تحریم‌های حوزه حمل‌ونقل و به‌طور خاص، تحریم‌های کشتی‌رانی و خدمات مرتبط بیمه نیز در تأمین به‌موقع کالا به-ویژه مواد غذایی اختلال ایجاد کرده است. در بندهای متعدد از قانون IFCA مقرر شده است که اشخاص حقیقی و حقوقی نسبت به ارائه خدمات بیمه و بیمه اتکایی به کلیه افراد فهرست SDN و کلیه افراد ایرانی که در قوانین تحریمی ایالات متحده آمریکا تحریم شده‌اند ممنوع خواهد بود. در خرداد ۱۳۹۹ وزارت خزانه‌داری آمریکا اعلام کرد که طبق دستور اجرایی ۱۳۳۸۲ هرگونه داد و ستد شهروندان امریکایی و غیرامریکایی با شرکت کشتی‌رانی جمهوری اسلامی ایران و شرکت‌ای سیل در حوزه محصولات کشاورزی، غذا، داور و تجهیزات پزشکی ممنوع است.

<https://www.treasury.gov/resourc-center/faqs/sanctions/Pages/faq-iran.aspx#804>

۱۳. سعید نمکی، وزیر بهداشت، درمان و آموزش پزشکی در نامه‌ای به دبیرکل سازمان ملل و بیانات محمدرضا شانه‌ساز، رئیس سازمان غذا و دارو منتشرشده در سایت <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/08/24/2388766> همچنین، ن.ک. www.irna.ir/news/84399143

المللی حتی در حوزه‌های غیرتحریمی مانند مواد غذایی، دارویی و تجهیزات پزشکی نیز مختل و سبب ورود خسارات بدنی، مالی و معنوی می‌شود. ثانیاً خاتمه قراردادهای شرکت‌های خارجی دارویی با ایران عمدتاً به جهت واهمه آنها از تحریم‌های ثانویه ایالات متحده آمریکا و قرارگرفتن در فهرست SDN است. حال اسناد بین‌المللی متعدد و اصول کلی حقوقی که به موجب تحریم‌های مذکور نقض شده است، در دو بند ذیل بررسی می‌شود.

الف. نقض معاهدات بین‌المللی

حق بر سلامت به‌عنوان یک حق مهم از حقوق بنیادین بشر در اسناد الزام‌آور بین‌المللی متعددی مورد اشاره قرار گرفته است؛ از جمله بند (ب) ماده ۱۳ منشور ملل متحد، ماده ۲۵ اعلامیه جهانی حقوق بشر و ماده ۲۴ کنوانسیون حقوق کودک. مقدمه^{۱۴} و مواد ۶، ۷، ۲۱، ۲۲، ۳۷، ۶۳ و ۶۴ اساسنامه سازمان بهداشت جهانی به موضوع بهداشت و سلامت عمومی پرداخته است. از دیگر اسنادی که تأکید زیادی بر مسئله بهداشت و سلامت داشته است، اعلامیه هزاره سوم توسعه است که رهبران جهان در بزرگ‌ترین گردهمایی خود در سال ۲۰۰۰ طی اعلامیه‌ای متعهد شدند که به منظور فراهم‌نمودن هر آنچه مربوط به بهداشت و سلامت بشر است تمام تلاش خود را به‌کارگیرند. در میان معاهدات منطقه‌ای نیز که متضمن حق برخورداری از سلامت و خدمات بهداشتی و درمانی است، می‌توان به کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق و آزادی‌های بنیادین بشر و کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر اشاره کرد.

علاوه بر موارد فوق، طبق بند ۱۰۲ دستور موقت صادره از دیوان بین‌المللی دادگستری در دعوی ایران علیه ایالات متحده در قضیه نقض‌های عهدنامه مودت ۱۹۵۵ که خود مستقلاً پس از صدور، یک سند بین‌المللی الزام‌آور تلقی می‌شود،^{۱۵} تعهداتی برای ایالات متحده مقرر شده است از جمله اینکه هر نوع مانع ناشی از صادرات آزاد دارو، تجهیزات پزشکی و اقلام غذایی و کشاورزی را رفع و صدور مجوزهای صادرات این اقلام را تضمین کند.^{۱۶} کمیته حقوق اقتصادی،

۱۴. سازمان جهانی بهداشت (WHO) در اساسنامه خود و در مقدمه آن اصولی را به شرح ذیل به رسمیت شناخت: ۱- سلامت، رفاه (آرامش) کامل جسمی، روانی و اجتماعی است و صرفاً فقدان بیماری یا ناتوانی نیست. ۲- برخورداری از سلامت، حق هر انسانی بدون توجه به نژاد، مذهب، عقاید سیاسی و طبقه اقتصادی و اجتماعی اوست. ۳- سلامت، محور صلح و امنیت است و به هماهنگی کامل جامعه و دولت نیاز دارد. ۴- دستیابی به هر سطحی از سلامت، ارزش محسوب می‌شود. ۵- توسعه نامتقارن و غیرهمسان ارتقای سلامت و کنترل بیماری‌ها در کشورهای مختلف خطری جدی است. ۶- رشد سالم کودکان اهمیت اساسی دارد. توانایی زندگی هماهنگ و در محیط پویا اساس توسعه محسوب می‌شود. ۷- گسترش منافع دانش پزشکی به تمام انسان‌ها در دستیابی به سلامت، ضرورتی اساسی است. ۸- مشارکت فعال و اظهارنظرهای همراه با آگاهی جامعه، در ارتقای سلامت مردم بسیار مهم است. ۹- دولت‌ها مسئول سلامت مردم هستند.

15. *LaGrand (Germany v. United States of America)*, <https://www.icj-cij.org/en/case/104>.

16. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/175/175-20181003-ORD-01-00-EN.pdf>.

اجتماعی و فرهنگی، اجرای تعهدات حداقلی را در هر شرایطی و بدون هیچ عذری از دولت‌ها خواستار است و نقض این تعهدات که می‌تواند از طریق عدم اقدام دولت‌ها مانند عدم اقدام مناسب در جهت تحقق کامل حق برخورداری از بالاترین استاندارد بهداشت جسمی و روانی و نداشتن سیاست ملی در مورد ایمنی و بهداشت رخ دهد، مسئولیت دولت قاصر را به دنبال خواهد داشت،^{۱۷} به این دلیل که این تعهدات جزو تعهدات به نتیجه فوری و در هر شرایطی الزام‌آور و از زمره حقوق غیرقابل تعلیق هستند؛ لذا هرگونه کوتاهی موجب مسئولیت دولت ناقص می‌شود.^{۱۸}

اعمال تحریم‌های یکجانبه ایالات متحده آمریکا علاوه بر آنکه به‌وضوح تعهدات حداقلی بیان شده در میثاق و سایر اسناد بین‌المللی حقوق بشری را نقض می‌کند، ناقص مواد ۷، ۸ و ۹ عهدنامه مودت و دستور موقت صادره از دیوان بین‌المللی دادگستری، مورخ ۳ اکتبر ۲۰۱۸ نیز هست؛ به این شرح که به‌موجب ماده ۷ این عهدنامه، هرگونه تضییق در نقل و انتقالات پولی و ارزی ممنوع اعلام شده. این درحالی است که بسیاری از شرکت‌های دارویی به جهت تحریم‌های بانکی و عدم امکان انتقال ارز برای خرید دارو، با مشکلات عدیده تأمین دارو و تجهیزات پزشکی مواجه هستند. طبق بند ۲ ماده ۸ عهدنامه مذکور، هیچ‌یک از طرفین در ورود یا صدور هرگونه محصولی نباید محدودیت یا ممنوعیتی برای طرف دیگر قائل شود و همچنین به‌موجب بند ۲ ماده ۹، ایالات متحده ملزم است رفتاری مطلوب نسبت به اتباع و شرکت‌های ایرانی به‌مانند اتباع و شرکت‌های کشورهای ثالث در خصوص همه مسائل مربوط به صادرات و واردات داشته باشد، در حالی که موارد مذکور، عملاً به‌واسطه اعمال تحریم‌ها نقض شده است؛ به این جهت که اعمال تحریم‌ها نه‌تنها مانع از واردات محصولات دارویی به کشور می‌شوند، بلکه بیانگر رفتار نامطلوب و تبعیض‌آمیز با اتباع و شرکت‌های ایرانی نیز هستند. به دلیل نقض مواد فوق و سایر مواد (بند ۱ ماده ۴ در خصوص رفتار عادلانه و منصفانه و بند ۱ ماده ۱۰ در خصوص تجارت آزاد)، طرح دعوا در دیوان بین‌المللی دادگستری بر مبنای نقض عهدنامه مودت انجام گرفت که متعاقب آن و به درخواست ایران، دستور موقت گرچه در قلمرویی مضیق‌تر از خواسته ایران^{۱۹} در مهر ۱۳۹۷

۱۷. وکیل، امیرساعد؛ ضمانت اجرای حقوق بنیادین بشر، میزان، ۱۳۹۰، ص ۹۹.

18. Potts, Helen, "Accountability and the Right to the Highest Attainable Standard of Health", *University of Essex, Human Rights Centre*, 2007, p.12; Conde, H. Victor, *A Handbook of International Human Right Terminology*, Second Edition, Santa Barbara CA: ABC-Clío, 2002, p.173.

۱۹. خواسته ایران از دیوان بین‌المللی دادگستری برای اتخاذ اقدامات موقتی تا صدور رأی نهایی به این شرح بود: الف) ایالات متحده فوراً همه اقدامات در اختیار خود را برای تضمین تعلیق اجرا و الزام همه تحریم‌های ۸ مه از جمله تحریم‌های فراسرزمینی انجام داده و از تهدید و اعمال تحریم‌های بیشتر و اقداماتی که اختلاف مطروحه در برابر دیوان را تشدید کرده یا گسترش می‌دهد خودداری کند. ب) ایالات متحده باید فوراً اجازه اجرای کامل معاملاتی را که قبلاً مجوز آن‌ها به‌طور کلی یا جزئی صادر شده، به‌ویژه برای فروش یا اجاره به شرط تملیک هواپیماهای مسافربری، تجهیزات و قطعات هواپیمایی صادر کند. ج) ایالات متحده باید ظرف ۳ ماه از اقدامات بند الف و ب گزارش ارائه کند. د) ایالات متحده باید به ایرانیان و اتباع و

صادر شد.^{۲۰} اما تأیید و درج بندهای مذکور در دستور موقت برای جلوگیری از ورود خسارات جبران‌ناپذیر کافی نیست. جمشید ممتاز به‌عنوان قاضی اختصاصی ایران در نقد این مسئله متذکر شده است که در بندهای (۱) و (۳) ۱۰۲ قسمت اجرایی، قلمرو دستور به «قطعات و تجهیزات هواپیما و خدمات تأمین و نگهداری لازم برای ایمنی پروازهای مسافربری» محدود شده است، درحالی که این اقدام باعث نمی‌شود ایران بتواند ایمنی پروازهای مسافربری را تضمین کند تا مانع ورود ضرر غیرقابل جبران به حقوق ایران به‌موجب عهدنامهٔ مودت شود، بلکه دستور موقت باید شامل خرید هواپیما و سفارش‌های قبلی ایران که در شمول تحریم‌های مجدد ایالات متحده قرار گرفته‌اند نیز می‌شد. همچنین در خصوص بند دوم اقدامات موقتی و با در نظر گرفتن تحریم‌های فراسرزمینی ایالات متحده (بند ۷۴ و ۸۳)، مطلوب آن بود که دیوان از ایالات متحده می‌خواست از هرگونه اقدامی که مانع شرکت‌ها و اتباع دولت‌های ثالث برای حفظ روابط تجاری خود با ایران و به‌ویژه امکان دستیابی به هواپیماهای مسافربری جدید شود خودداری کند. لیکن در نهایت دستور موقت با قلمرو محدودتر از خواستهٔ ایران صادر شد.^{۲۱}

حال ایالات متحدهٔ آمریکا مفاد دستور فوق را در همان قلمرو محدود بشردوستانه نیز نقض کرده و موجب عدم دسترسی ایران به داروها و تجهیزات پزشکی لازم برای مقابلهٔ مؤثر با بیماری فراگیر کرونا شده است که این نقض، مصداق فعل متخلفانهٔ بین‌المللی است و طبق ماده ۳۱ طرح مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها (به‌عنوان برآیند معیار عرفی تقصیر و عدول از رفتار متعارف یک دولت)، مسئولیت

شرکت‌های امریکایی و غیرامریکایی اطمینان دهد که از دستور دیوان تبعیت می‌کند و باید به هر بیانیه یا اقدامی که افراد و نهادهای امریکایی و غیرامریکایی را از همکاری یا ادامهٔ همکاری‌های اقتصادی با ایران و اتباع و شرکت‌های ایرانی بازمی‌دارد، پایان دهد. ه ایالات متحده باید از اتخاذ هرگونه اقدامی که ممکن است در ارتباط با تصمیم دیوان در ماهیت، خلی به حقوق ایران و اتباع و شرکت‌های ایرانی به‌موجب عهدنامهٔ مودت وارد آورد، خودداری کند.

[https://www.icj-cij.org/en/case/175, Alleged Violations of the 1955 Treaty of Amity, Economic Relations, and Consular Rights \(Islamic Republic of Iran v. United States of America\), Provisional Measures, Order of 3 October 2018, I.C.J. Reports 2018.](https://www.icj-cij.org/en/case/175, Alleged Violations of the 1955 Treaty of Amity, Economic Relations, and Consular Rights (Islamic Republic of Iran v. United States of America), Provisional Measures, Order of 3 October 2018, I.C.J. Reports 2018.)

۲۰. دیوان بین‌المللی دادگستری به اتفاق آرا بنابر دستور موقت مقرر می‌دارد:

۱. ایالات متحدهٔ آمریکا در اجرای تعهدات خود بر اساس عهدنامهٔ ۱۹۵۵ باید به روشی که خود برمی‌گزیند موانع ناشی از اقدامات مورخ ۸ مه ۲۰۱۸ (۱۸ اردیبهشت ۱۳۹۷) را در مورد صادرات آزاد اقلام زیر به قلمرو جمهوری اسلامی ایران برطرف کند: دارو و تجهیزات پزشکی، مواد غذایی و محصولات کشاورزی، لوازم یدکی، تجهیزات و خدمات مربوط به آن‌ها از جمله تضمین‌ها، نگهداری، تعمیرات، خدمات تعمیرات و بازرسی‌ها که برای ایمنی هوانوردی لازم است.
۲. ایالات متحده باید تضمین نماید که صدور پروانه و مجوزهای لازم برای پرداخت‌ها و سایر انتقالات وجوه برای کالاها و خدمات مورد اشاره در بند ۱ با هیچ‌گونه محدودیتی مواجه نخواهد شد.
۳. طرفین باید از هرگونه اقدامی که به تشدید یا گسترش اختلاف مطروح نزد دیوان بینجامد یا حل اختلاف را مشکل‌تر کند خودداری ورزند.

21. [https://www.icj-cij.org/en/case/175, Alleged Violations of the 1955 Treaty of Amity, Economic Relations, and Consular Rights \(Islamic Republic of Iran v. United States of America\), Provisional Measures, Order of 3 October 2018, I.C.J. Reports 2018, p. 623.](https://www.icj-cij.org/en/case/175, Alleged Violations of the 1955 Treaty of Amity, Economic Relations, and Consular Rights (Islamic Republic of Iran v. United States of America), Provisional Measures, Order of 3 October 2018, I.C.J. Reports 2018, p. 623.)

دولت ناقض و جبران خسارت ناشی از فعل متخلفانه بین‌المللی را با احراز آن از سوی دیوان بین‌المللی دادگستری در پی خواهد داشت.

ب. نقض اصول کلی حقوقی

در نظام حقوق بین‌الملل، اصول کلی حقوقی در دادگاه‌های بین‌المللی به‌عنوان قواعد قابل اجرا و نه به‌عنوان حقوق نرم در وضعیت‌های مشابه و همگون اعمال می‌شود. طبق بند ۱ ماده ۳۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری، اصول کلی حقوقی از منابع حقوق بین‌الملل بوده و دیوان مکلف است اختلافاتی را که به آن ارجاع می‌شود «مطابق حقوق بین‌الملل» رسیدگی کند^{۲۳} و نقض این اصول بنابر ماده ۱۲ طرح مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها موجب مسئولیت دولت ناقض می‌شود.

به‌موجب اعمال تحریم‌ها در وضعیت شیوع ویروس کرونا، برخی اصول کلی حقوقی از جمله اصل ملاحظاتی اولیه انسانی، اصل عدم مداخله و اصل آزادی تجارت نقض شده‌اند؛ به این شرح که اصل ملاحظاتی اولیه انسانی که شامل حقوق بنیادین از جمله حق بهره‌مندی از سلامت و شرایط بهداشتی استاندارد، حق دسترسی به دارو و تجهیزات بهداشتی، حق برخورداری از غذای کافی و مراقبت کافی پزشکی مبتنی بر کرامت، شخصیت و ارزش‌های عالی انسانی است^{۲۳} به سبب اختلال در مبادلات پولی، تهیه دشوار مواد اولیه دارویی، بالا رفتن قیمت تمام‌شده دارو، مشکلات انتقال ارز برای شرکت‌های دارویی و تجهیزات پزشکی، عدم امکان به‌روزرسانی تجهیزات و فناوری‌های صنایع داروسازی در دوران تحریم، که همگی متأثر از تحریم است، نقض شده است.^{۲۴}

اصل عدم مداخله به‌عنوان یکی از اصول بنیادین حقوق بین‌الملل، دولت‌ها را از دخالت در امور داخلی یکدیگر منع می‌کند.^{۲۵} به‌موجب این اصل، یک دولت نمی‌تواند برای دولت دیگر به صورت یکجانبه تکلیف ایجاد کند^{۲۶} به این صورت که با اعمال فراسرزمینی قوانین خود، به‌عنوان

۲۲. محبی، محسن و اعظم امینی؛ «اصل انصاف و ظرفیت قاعده‌سازی آن در رویه دیوان بین‌المللی دادگستری»، *مجله حقوقی بین‌المللی*، سال سی‌ویکم، شماره ۵۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، ص ۱۷.

23. Forman, Lisa, "Trade Rules, Intellectual Property and the Right to Health", *Ethics & International Affairs*, vol. 21, No. 3, 2007, p. 5.

۲۴. به استناد بیانات سیدمجید تفرشی، معاون امور بین‌الملل ستاد حقوق بشر، سعید نمکی، وزیر بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، حسین کرمانپور مدیرکل روابط عمومی و امور بین‌الملل سازمان نظام پزشکی، رهبر مژده‌هی آذر، عضو هیئت‌مدیره انجمن داروسازان ایران، بهزاد احدزاده، مدیرعامل شرکت داروسازی بهسا، <https://www.irna.ir/news/84367680>

25. Resolution adopted by the General Assembly (2131) Declaration on the Inadmissibility of Intervention in the Domestic Affairs of States and Protection of Their Independence and Sovereignty, 1965.

۲۶. صادقی حقیقی، دیدخت؛ «تحول در مفهوم اصل عدم مداخله در حقوق بین‌الملل»، *فصلنامه علوم سیاسی و روابط بین‌*

قانونگذار بین‌المللی عمل کند و قوانین داخلی خود را خارج از سرزمین خود نسبت به هر شخص و در هر مکانی تحمیل کند. ایالات متحده آمریکا با اعمال قوانین داخلی^{۲۷} خود به صورت فراسرزمینی در قالب تحریم‌های ثانویه، مراودات اشخاص حقیقی یا حقوقی ایرانی با شرکت‌های خارجی در زمینه‌های گوناگون و حتی در خصوص اقلام دارویی و پزشکی را با مانع جدی روبه‌رو کرده است، که این مغایر با اصل استقلال سیاسی دولت‌ها و تجاوز به حاکمیت آن‌ها و مداخله در امور داخلی آن‌ها محسوب می‌شود.

در نهایت، اصل آزادی تجارت که از نظریه «منع قانونی»^{۲۸} نشأت می‌گیرد، مبین آن است که کشورها نه تنها حق دارند در حرکت جامعه جهانی به سمت شکل‌دهی نظام یکپارچه و باز قدم بردارند بلکه موظف‌اند از اخلال در روند این توسعه جلوگیری کنند. مجمع عمومی از ۱۹۸۹ به بعد، به‌تناوب، قطعنامه‌هایی با عنوان «اقدامات اقتصادی یکجانبه به‌عنوان ابزار فشار سیاسی و

الملل، دوره ۴، شماره ۱۶، پاییز ۱۳۹۰، ص ۹۵.

۲۷. همان‌طور که بیان شد، قوانین یا فرمان‌های اجرایی که نظام بانکی را مختل کرده و موجب واهمه نهادهای مالی و شرکت‌های خارجی از مراد با ایران شده‌اند، بر نظام سلامت و درمان تأثیر گذاشته است که بخشی از این قوانین یا فرمان‌های اجرایی عبارت‌اند از: به‌موجب بند ۱۲۴۵ قانون NDAA «رئیس‌جمهور آمریکا ملزم است حساب‌های افتتاح‌شده توسط توسط نهادهای مالی خارجی (غیرامریکایی) را در صورتی که نهادهای مالی خارجی آگاهانه تراکنش‌های مالی قابل‌توجهی با بانک مرکزی و دیگر نهادهای مالی معین‌شده انجام داده باشند یا آن تراکنش‌ها را تسهیل کرده باشند، مسدود کند یا ممنوعیت و محدودیت‌های سختگیرانه‌ای علیه ادامه فعالیت این حساب‌ها ایجاد کند. همچنین باید نسبت به افتتاح حساب جدید توسط نهادهای مالی خارجی خاطی ممنوعیت به عمل آید». تحریم‌های حوزه حمل‌ونقل و به‌طور خاص، تحریم‌های کشتی‌رانی و خدمات مرتبط بیمه نیز در تأمین به‌موقع کالا به‌ویژه مواد غذایی اختلال ایجاد کرده است. در بندهای متعدد از قانون IFCA مقرر شده است که اشخاص حقیقی و حقوقی نسبت به ارائه خدمات بیمه و بیمه اتکایی به کلیه افراد فهرست SDN و کلیه افراد ایرانی که در قوانین تحریمی ایالات متحده آمریکا تحریم شده‌اند، ممنوع خواهد بود. همچنین بر اساس بخش ۲۲۰ از قانون TRA هر شخصی که آگاهانه و مستقیم اقدام به ارائه خدمات پیام‌رسان مالی به بانک مرکزی و نهادهای مالی مندرج ذیل بخش 104(c)(2)(E)(ii) از قانون CISADA کند، مشمول تحریم و جریمه از سوی ایالات متحده آمریکا می‌شود. جریمه شخص ارائه‌دهنده خدمات پیام‌رسان به بانک مرکزی و نهادهای مالی تعیین‌شده ایرانی عبارت است از «ممنوعیت بازگشایی و ممنوعیت یا تحمیل شرایط سختگیرانه بر حفظ و نگهداری حساب‌های سپرده و حساب‌های جاری آن شخص در ایالات متحده». در دیگر قوانین و اسناد ایالات متحده آمریکا، ممنوعیت ارائه خدمات پیام‌رسان به‌صورت غیرمستقیم و به تبع تحریم بانک مرکزی ایران و دیگر نهادهای مالی ایرانی حکمفرما شده است. این اسناد عبارت‌اند از: بخش 1245(d)(1) از قانون NDAA، بخش‌های 1244(c)(1)، 1246(a) و 1247(a) از قانون IFCA، بخش 5(a) از فرمان اجرایی 13622.

۲۸. این نظریه از نظریات اقتصادی-سیاسی کلاسیک لیبرال نشأت گرفته و با تأکید بر تجارت آزاد، هرگونه اختلال عمدی و آگاهانه در روابط و معاملات را موجب خسارت به اقتصاد جهانی دانسته و تحریم‌ها را منع می‌کند. از دهه ۱۹۸۰ و با توسعه فناوری‌های ارتباطی، تحول در تجارت جهانی آغاز شد. جهانی‌شدن با آزادی تجارت پیوند ناگسستنی دارد و به عبارت دیگر، رقابت آزاد، منصفانه و حذف موانع، لازمه تجارت آزاد است.

(Milner, Helen V., "Globalization, Development and International Institutions: Normative and Positive Perspective", *Review Essay*, December 2005, Vol. 3, No. 4, p. 833.

اقتصادی علیه کشورهای در حال توسعه» صادر کرده و در تمام آن‌ها به ممنوعیت استفاده از فشار اقتصادی به‌عنوان ابزاری برای تأثیرگذاری بر رفتار و سیاست عمومی یک کشور اشاره کرده است. در این قطعنامه‌ها مجمع عمومی از کشورهای توسعه‌یافته می‌خواهد که از اعمال تحریم‌ها، محدودیت‌ها و ممنوعیت‌های مالی، تجاری و اقتصادی علیه کشورهای در حال توسعه که با مفاد منشور ملل متحد و موافقت‌نامه‌های چندجانبه و دوجانبه مغایرت دارند و ناقض اصول بنیادین نظام تجارت بین‌المللی چندجانبه هستند، خودداری کنند.^{۳۹} به عبارت دیگر، در این قطعنامه‌ها مجمع عمومی اقدامات یکجانبه اقتصادی فراسرزمینی را مانعی برای برقراری روابط تجاری آزاد میان کشورها می‌داند چرا که آزادی تجارت و مرابده برای تأمین نیازهای حقوق بشری لازم و ضروری است و در واقع حقوق تجارت آزاد، ابزاری برای احترام و رعایت حقوق بشر تلقی می‌شود.^{۴۰} به این دلیل که اهداف حقوق بشر بین‌الملل و اهداف تجارت بین‌الملل هر دو ریشه در بهبود و ترمیم سطح زندگی فردی و اجتماعی دارد؛^{۴۱} لذا اقدامات یکجانبه به منظور اعمال تحریم‌های اقتصادی علیه سایر کشورها بخصوص تعیین خط مشی سایر کشورها با اعمال تحریم‌های ثانویه برای ایجاد مانع در ارتباط آزاد تجاری که در نهایت تأمین حقوق بشر را بخصوص در وضعیت شیوع بیماری کرونا تحت تأثیر قرار می‌دهد، از مصادیق بارز نقض این اصل بین‌المللی است که موجب مسئولیت بین‌المللی آن دولت است.

۱-۲. بررسی قابلیت انتساب

پس از احراز صدق عنوان فعل متخلفانه بین‌المللی بر اعمال تحریم‌ها باید بررسی کرد که آیا این فعل به دولت منتسب است تا به موجب ماده ۱ و ۲ طرح مسئولیت دولت‌ها مسئولیت دولت اعمال‌کننده تحریم را در پی داشته باشد. طبق ماده ۴ طرح مسئولیت دولت‌ها، «رفتار هر ارگان دولتی که به موجب حقوق بین‌الملل، فعل آن دولت تلقی می‌شود، فارغ از اینکه آن ارگان کارکرد تقنینی، قضایی، اجرایی یا غیره داشته باشد و اعم از اینکه ارگان مذکور در سازمان دولتی چه

29. G.A. Res.44/215, 22Dec. 1989, economic measures as a means of political & economic coercion against developing countries, para.5; G.A. Res 50/96, 20 Dec. 1995, economic measures as a means of political & economic coercion against developing countries, para.2; G.A. Res. 54/200, 20 Jan.2000, unilateral economic measures as a means of political & economic coercion against developing countries, para.2; G.A. Res.58/198, 23 Des. 2003, unilateral economic measures as a means of political & economic coercion against developing countries, para.2.

همچنین باید بیان کرد که نظام سازمان تجارت جهانی و موافقت‌نامه عمومی تجارت و تعرفه (گات) به صورت کلی بر اصل تجارت آزاد مبتنی است. گرچه ایران عضو این سازمان نیست، نشان از اهمیت این اصل دارد.

۳۰. شریفی طرازکوهی، حسین و سیدصلاح‌الدین فاطمی‌نژاد؛ «سازمان جهانی تجارت و حقوق بین‌الملل بشر»، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره هشتم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۵، ص ۱۰۹.

۳۱. امامی، محمد؛ «الزامات حقوق بشری در سازمان تجارت جهانی»، فصلنامه مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره هفتم، شماره ۱، بهار ۱۳۹۴، ص ۳۵.

موقعیتی دارد و عضویت از دولت مرکزی باشد یا عضویت از واحد دولتی، منتسب به آن دولت است» و برای انتساب آن، مهم نیست که آن عمل در راستای اعمال تصدی‌گری یا اعمال حاکمیتی انجام شده باشد.^{۳۲}

تحریم امریکا به‌عنوان دولتی که در شرایط شیوع ویروس کرونا، با تداوم تحریم‌های یکجانبه، کنترل وضعیت سلامت و درمان کشور را بیش از پیش با مشکل مواجه کرده، از طریق صدور دستور اجرایی^{۳۳} توسط رئیس‌جمهور، قانون‌کنگره که به تأیید رئیس‌جمهور باید برسد^{۳۴} و دفتر کنترل دارایی‌های خارجی^{۳۵} اعمال می‌شود^{۳۶} که همگی به‌موجب ماده ۴ طرح، فعل آن دولت تلقی می‌شود؛ لذا انتساب تحریم‌ها از سوی کنگره، دستور اجرایی رئیس‌جمهور یا وزارت خزانهداری امریکا به دولت ایالات متحده به‌عنوان تابع حقوق بین‌الملل محرز است.

حال در خصوص رابطه سببیت میان تحریم‌ها و خسارات وارده باید بیان کرد که اعمال تحریم‌ها با ایجاد اختلال در نظام بانکی و انتقال ارز به خارج از کشور موجب عدم امکان خرید دارو و تجهیزات پزشکی لازم و ضروری از شرکت‌های دارویی خارجی شده‌اند. مضاف بر آنکه بسیاری از شرکت‌های دارویی خارجی به علت واکنش از تحریم‌های ثانویه، از مراوده با شرکت‌های ایرانی امتناع می‌کنند^{۳۷} و همین مسئله موجب بروز نقصان در تولید داخل به علت عدم امکان یا تأخیر در تأمین مواد اولیه دارویی، عدم دسترسی به مواد اولیه دارویی و تجهیزات پزشکی مورد نیاز بیماران شده و آسیب جسمانی و فوت بیماران را در پی داشته است.^{۳۸} بنابراین اعمال‌کنندگان تحریم که به‌دور از رعایت موازین حقوق بشری و برای نیل به اهداف سیاسی خود اقدام به وضع تحریم کرده‌اند به‌موجب ماده ۳۱ طرح مسئولیت دولت‌ها، متعهد به جبران کامل خسارات مادی و معنوی ناشی از این فعل متخلفانه هستند.

در نهایت، شایان ذکر است که به منظور قابلیت کنترل دایره اثر تحریم، مقررات بازدارنده

۳۲. مسئولیت بین‌المللی دولت (متن و شرح مواد کمیسیون حقوق بین‌الملل)، ترجمه: علیرضا ابراهیم‌گل، چاپ چهارم، شهر دانش، ۱۳۹۱، ص ۴۸.

33. Executive Order

۳۴. طبق اصل ۱ قانون اساسی امریکا، قانونگذاری منحصراً در اختیار کنگره است که از دو مجلس نمایندگان و سنا تشکیل می‌شود و متعاقباً به رئیس‌جمهور ارائه می‌شود. رئیس‌جمهور ۱۰ روز فرصت دارد تا لایحه را امضا یا وتو کند. اگر لایحه در این مدت به امضا برسد، تبدیل به قانون می‌شود. اگر رئیس‌جمهور لایحه را نه امضا و نه وتو کند، بدون امضای رئیس‌جمهور تبدیل به قانون می‌شود.

35. The Office of Foreign Assets Control (OFAC)

36. www.congress.gov

37. www.irna.ir/news/84399143/

۳۸. سعید نمکی، وزیر بهداشت، درمان و آموزش پزشکی در نامه‌ای به دبیرکل سازمان ملل و بیانات محمدرضا شانه‌ساز، رئیس سازمان غذا و دارو منتشرشده در تارنمای <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/08/24/2388766>

اتحادیه اروپا مصوب ۱۹۹۶ در ۲ ژوئیه ۲۰۱۸^{۳۹} به منظور فراهم کردن مبانی قانونی برای امتناع از به رسمیت شناختن، اجرا و انطباق شرکت‌های اروپایی با قوانین و تحریم‌های دولت خارجی که فعالیت‌های اقتصادی را منع یا محدود می‌کند و به هدف مقابله با تأثیرات ناشی از اجرای فراسرزمینی غیرموجه تحریم‌ها که ناقض حقوق بین‌الملل است وضع شد تا آثار تحریم‌های آمریکا را کنترل و تا حد امکان مانع اثرگذاری آن بر مراودات شرکت‌های اروپایی با ایران شود. این کنترل در دو جا تجلی پیدا می‌کند: ۱- این قانون اشخاص و شرکت‌ها (فعالان اقتصادی اروپایی) را مکلف می‌کند تا از تحریم‌های فراسرزمینی کشورهای ثالث (از جمله آمریکا) چه مستقیم چه غیرمستقیم تبعیت نکنند (ماده ۴) و در صورت تخلف، مشمول جریمه یا مجازات‌هایی خواهند شد که کشورهای عضو اتحادیه اروپا با صلاحدید خود وفق ماده ۹ وضع کرده یا خواهند کرد. البته زمانی که منفعت اشخاص و شرکت‌ها (فعالان اروپایی) یا اتحادیه اروپا به علت عدم تبعیت از قوانین تحریمی فوق‌الذکر به‌طور جدی در معرض مخاطره قرار گیرد، کمیسیون اروپا با رعایت معیار و ترتیبات خاصی می‌تواند مجوز تبعیت از قوانین تحریمی را به‌طور موردی صادر کند (ماده ۷ و ۸). ۲- احکام قضایی دادگاه‌ها، دیوان‌ها و تصمیم‌های اداری کشورهای ثالث (آمریکا) که به قوانین تحریمی‌شان اثربخشی می‌دهند، در اتحادیه اروپا قابل شناسایی و اجرا نیستند. بنابراین اگر شرکت اروپایی در آمریکا بر اثر تحریم‌ها مجازات شود، این مجازات در کشورهای عضو اتحادیه اروپا بی‌اثر خواهد بود. بر اساس این قانون، اشخاص و شرکت‌ها (فعالان اروپایی) که به علت عدم اعمال قوانین تحریمی کشور ثالث مجازات و متحمل خسارت شوند، می‌توانند در دادگاه‌های کشورهای عضو طرح دعوا کرده و مطالبه خسارت کنند. (ماده ۶)

علی‌رغم موارد فوق، این قانون کارایی لازم را تا به حال نداشته است چرا که اولاً بر اساس پاراگراف دوم ماده ۵ قانون انسداد، اتحادیه اروپا به علت منافع خود در شرایط خاصی به شرکت‌های اروپایی اجازه می‌دهد از این قانون تبعیت کنند. بنابراین انسداد مطلق نیست و این می‌تواند راه را برای شرکت‌های بزرگ چندملیتی باز گذارد تا از این استثنا استفاده کنند. ثانیاً اشخاص و شرکت‌ها اروپایی که با ایران مراوده دارند، با دو دسته مجازات بالقوه مواجه‌اند و همین موجب می‌شود که ترجیح دهند همکاری با ایران را به بهانه‌های متعدد و اعلام فقدان منافع اقتصادی قطع کرده و قراردادهای آنها را به تعلیق درآورده یا فسخ کنند، درحالی که سبب اصلی این نتیجه و خساراتی که در پی آن وارد می‌شود، تحریم‌های ثانویه آمریکا است. بنابراین اتخاذ اقداماتی از جمله به‌روزرسانی، نتوانست مانع از واهمه شرکت‌های مذکور در مراوده با ایران شود که منافع‌شان را در برابر مجازات‌های تنبیهی در معرض خطر ارزیابی می‌کردند. دولت چین نیز به منظور جلوگیری از اجرای قوانین و تحریم‌های فراسرزمینی دولت خارجی، در ۱۱ ژانویه

39. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32018R1100>

۲۰۲۱ مقررات بازدارنده مشابهی^{۴۰} علی‌رغم وجود تفاوت‌هایی جزئی با نسخه اروپایی^{۴۱} وضع کرده است^{۴۲} که در حال حاضر کارایی این مقرره به جهت تازه‌تصویب‌بودن آن روشن نیست؛ لذا به‌طور کلی تحریم‌های ایالات متحده آمریکا علی‌رغم اتخاذ تدابیری برای جلوگیری و کنترل از تأثیر آن، به هدف خود رسیده و تأثیرات منفی را با نقض معاهدات و اصول کلی حقوقی به جا گذاشته است که مستوجب مسئولیت آن دولت است.

۲. امکان‌سنجی پیگیری غیرقضایی و طرح دعوا در مراجع صالح

پس از احراز ارکان مسئولیت بین‌المللی دولت اعمال‌کننده تحریم و روشن‌شدن حقانیت موضع ایران، در بخش حاضر از مراجع صالح در سطح ملی و بین‌المللی به منظور مراجعه و دادخواهی زیان‌دیدگان سخن گفته می‌شود.

۱-۲. مرجع صالح در سطح ملی

ممکن است دادگاه‌های داخلی تحت شرایطی یکی از مراجع رسیدگی به دعوای ناشی از تحریم باشند. مثلاً متصور است شخص حقیقی یا حقوقی ذی‌نفع در دعوای مسئولیت ناشی از اثر تحریم بر بخش سلامت و درمان در سطح ملی اعم از دادگاه داخلی یا دادگاه واقع در کشور خارجی

۴۰. هر دو مقرر به هدف مقابله با تأثیرات ناشی از اجرای فراسرزمینی غیرموجه قانون خارجی و تحریم‌ها که ناقض حقوق بین‌الملل و اصول پایه روابط بین‌الملل (از جمله احترام متقابل به حاکمیت، عدم مداخله در امور داخلی یکدیگر، برابری و منافع متقابل) است وضع شدند تا از ممنوعیت یا محدودیت فعالیت‌های اقتصادی جلوگیری کنند و دارای مقررات مشابهی هستند از جمله تکلیف به اطلاع‌رسانی که به موجب ماده ۵ قانون بازدارنده چین، در جایی که اشخاص چینی از اقتصاد و تجارت معمول و فعالیت‌های مربوط به آن با کشورهای ثالث، شهروندان، اشخاص حقوقی یا سازمان‌های دیگر به‌موجب تحریم فراسرزمینی منع شوند از نظر قانونی موظفانند موضوع را ظرف ۳۰ روز به اداره بازرگانی شورای دولتی ۴۰ گزارش دهند و در صورت درخواست گزارش‌دهنده، مرجع مذکور و کارکنان آن موظف به حفظ چنین مواردی به‌صورت محرمانه هستند. البته این مرجع در شروع بررسی هرگونه تحریم خارجی می‌تواند به ابتکار خود (بدون رسیدن گزارش) عمل کند. در قانون بازدارنده اروپا نیز تکلیف به اطلاع‌رسانی ۳۰ روزه از تاریخ اطلاع به کمیسیون اروپا در ماده ۲ و محرمانگی اطلاعات هنگامی که ذاتاً محرمانه هستند یا درخواست محرمانگی از سوی ارائه‌دهنده آن می‌شود در ماده ۳ بیان شده است.

۴۱. تفاوت‌های جزئی نیز در این دو مقرر به چشم می‌خورد؛ از جمله اینکه در مقررات بازدارنده اتحادیه اروپا فهرست خاصی از قوانین فراسرزمینی خارجی پیوست شده است (ماده ۱ و ۴) در حالی که قانون بازدارنده چین، معیارهای کلی ارائه می‌دهد تا کمیته «مکانیزم کار» در صورت احراز آن‌ها، دستور منع را نسبت به قوانین و تحریم‌های خارجی صادر کند (ماده ۴ و ۷ قوانین بازدارنده چین). این معیارها عبارت‌اند از: ۱. بررسی نقض حقوق بین‌الملل یا اصول پایه حقوق بین‌الملل به‌واسطه قانون یا تحریم خارجی ۲. بررسی اثرگذاری اعمال تحریم‌های فراسرزمینی بر حاکمیت ملی، امنیت و منافع توسعه چین ۳. بررسی تأثیر بالقوه این تحریم‌ها بر حقوق و منافع قانونی شهروندان، اشخاص حقوقی یا سایر سازمان‌های چین. ۴. سایر عواملی که باید در نظر گرفته شود که بیانگر تمثیلی بودن معیارها است. در نهایت باید اشاره کرد کمیته «مکانیزم کار» اختیار تعلیق یا لغو احکام منع را نیز دارد (ماده ۷ مقررات بازدارنده چین).

42. <http://english.mofcom.gov.cn/article/newsrelease/significantnews/202101/20210103031442.shtml>

اقامه دعوا کند. در این فرض، مباحثی در رابطه با معیار صلاحیت مراجع فوق، امکان ذی‌نفع قرارگرفتن دولت، طرح دعوا علیه دولت دیگر و در نهایت، بحث مصونیت قضایی مطرح می‌شود که در بندهای ذیل به تفکیک بررسی می‌شود.

الف. دادگاه داخلی

در خصوص تعیین دادگاه صالح در زمینه تعهدات غیرقراردادی یا همان ضمان قهری، طبق ماده ۱۱ قانون آیین دادرسی مدنی ایران مصوب ۱۳۷۹، دادگاه محل اقامت خواننده، صالح به رسیدگی است و در عرض این دادگاه، معیار دیگری برای تعیین صلاحیت پیش‌بینی نشده است. البته باید خاطر نشان کرد، به موجب همین ماده، در صورتی که محل اقامت خواننده در ایران نباشد، به‌عنوان دادگاه جایگزین و در طول آن، به ترتیب دادگاه محل سکونت خواننده، محل مال غیرمنقول و در نهایت، محل اقامت خواهان صالح به رسیدگی است؛ لذا به نظر می‌رسد نیاز به ارائه معیارهای مهم‌تری در عرض صلاحیت دادگاه محل اقامت خواننده، برای گسترش صلاحیت دادگاه در تعهدات غیرقراردادی وجود دارد؛ همان‌طور که بنابر مفاد بند ۳ ماده ۵ مقررۀ بروکسل ۱، دادگاه‌های دیگری را در کنار دادگاه محل اقامت خواننده که دارای عوامل ارتباطی با این موضوع هستند مانند دادگاه محل وقوع فعل زیان‌بار، دادگاه محل بروز حادثه و ورود خسارت، صالح به رسیدگی شناخته است زیرا چه‌بسا شرایط رسیدگی در دادگاه‌های فوق فراهم‌تر از دادگاه محل اقامت خواننده است و به دلیل رابطه خاص بین دادگاه رسیدگی‌کننده با موضوع و منشأ دعوا، امکان رسیدگی عادلانه بهتر فراهم می‌شود.^{۴۳}

حال در خصوص مطالبه خسارت ناشی از تحریم که منجر به فوت، صدمات بدنی یا روانی و ضرر و زیان مالی اشخاص شده است، به‌موجب مواد ۱ و ۶ قانون «صلاحیت دادگستری جمهوری اسلامی ایران برای رسیدگی به دعاوی مدنی علیه دولت‌های خارجی» مصوب ۱۳۹۱ به نظر می‌رسد عرصه برای تعیین دادگاه صالح محدودتر شده است چون زیان‌دیدگان می‌توانند صرفاً در دادگستری تهران، آن هم در صورتی که خود یا بازماندگان‌شان در زمان وقوع حادثه یا زمان طرح دعوا تبعه ایران باشند، طرح دعوا کنند.^{۴۴} در مواد فوق دو نکته به چشم می‌خورد: یکم، در این مواد به معیار تابعیت خواهان توجه شده است که به نظر می‌رسد از معیار کلی طرح دعوا در اقامتگاه خواهان به‌عنوان معیار جایگزین، هنگامی که خواننده محل اقامت، سکونت یا مال غیرمنقول ندارد، عدول شده است. دوم، به‌موجب مواد فوق، صرفاً دادگستری تهران صالح به

۴۳. مافی، همایون و سیدحسن حسینی مقدم؛ «دادگاه صالح در حل و فصل اختلافات ناشی از تعهدات غیرقراردادی در حقوق ایران و اتحادیه اروپا»، *مطالعات حقوق تطبیقی*، دوره ۸، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۶، ص ۱۳.

۴۴. به‌موجب ماده ۲۴ «قانون مقابله با نقض حقوق بشر و اقدامات ماجراجویانه و تروریستی آمریکا» در منطقه مصوب ۱۳۹۶، قوه قضائیه موظف است شعبه یا شعب ویژه‌ای را به منظور رسیدگی به شکایات کسانی که از ناحیه تحریم‌های غیرقانونی آمریکا یا اقدامات ماجراجویانه و تروریستی این کشور در منطقه صدمه یا خسارت دیده یا می‌بینند اختصاص دهد.

رسیدگی شناخته شده است. این درحالی است که توسعه صلاحیت دادگاه‌های داخلی - به منظور فراهم کردن سهولت در دسترسی به مرجع تظلم‌خواهی برای زیان‌دیدگان - به دادگاه‌های واقع در سایر استان‌ها مهم و ضروری است تا اشخاص به‌راحتی بتوانند به سایر دادگاه‌های داخلی ایران به منظور دادخواهی مراجعه کنند.

خواهان دعاوی فوق اعم از آنکه شخص حقیقی یا حقوقی باشد می‌تواند به منظور جبران خسارات ناشی از تحریم در چارچوب اقدام متقابل مذکور در قوانین موجود،^{۴۵} علیه کشور اعمال - کننده تحریم طرح دعوا کند و دادگاه ایران به استناد آن، به دعاوی علیه کشورهایی که مصونیت دولت ایران یا مقامات رسمی آن را نقض کرده‌اند^{۴۶} رسیدگی می‌کند. اقدام متقابل عبارت از واکنش ضروری و متناسب در پاسخ به فعل متخلفانه بین‌المللی یک دولت است. در واقع قانونگذار ایران بر این اعتقاد است که نقض مصونیت قضایی و اجرایی موجب نقض حقوق بین‌الملل است چرا که مصونیت دولت‌ها از قواعد مسلم حقوق بین‌الملل عرفی است.^{۴۷} باید اشاره کرد که وصف متخلفانه بین‌المللی آن برای کشوری که به‌عنوان اقدام متقابل عمل می‌کند طبق ماده ۲۲ «طرح کمیسیون حقوق بین‌الملل راجع به مسئولیت دولت‌ها» زائل می‌شود.^{۴۸} یکی از کشورهای ناقض مصونیت ایران، دولت امریکا است که طبق ماده ۱۶۰۵ «قانون مصونیت دولت‌های خارجی» مصوب ۱۹۷۶ و اصلاحات بعدی آن،^{۴۹} استثنائاتی را در مورد امکان نادیده گرفتن مصونیت قضایی دولت خارجی بیان کرده^{۵۰} و به‌موجب همین ماده، آرای متعددی در محکومیت دولت و مقامات رسمی ایرانی به پرداخت خسارت از سوی دادگاه‌های خود صادر کرده

۴۵. در مواد ۱، ۴، ۷ و ۸ قانون «صلاحیت دادگستری جمهوری اسلامی ایران برای رسیدگی به دعاوی مدنی علیه دولت‌های خارجی» مصوب ۱۳۹۱، ماده ۲ و ۳ قانون «الزام دولت به پیگیری جبران خسارت ناشی از اقدامات و جنایات امریکا علیه ایران و اتباع ایرانی» مصوب ۱۳۹۵ و بخش ششم قانون «مقابله با نقض حقوق بشر و اقدامات ماجراجویانه و تروریستی امریکا در منطقه» مصوب ۱۳۹۶ و آیه «عمل متقابل» به کار رفته است. با توجه به تعریف «اقدام متقابل» و هدف قانونگذار ایران از تصویب قوانین فوق می‌توان نتیجه گرفت که مراد از «عمل متقابل»، اقدامات متقابل مذکور در فصل دوم طرح مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها است که البته اقدام متقابل نوعی عمل متقابل است ولی هر عمل متقابلی لزوماً اقدام متقابل نیست چرا که عمل متقابل شامل «امتیازاتی که یک دولت به اتباع دولت دیگر می‌دهد به شرطی که اتباع خود او نیز از این امتیازات بهره‌مند شوند» نیز می‌شود. حدادی، مهدی و علی احدی کرنق؛ بررسی ماهیت و ابعاد «عمل متقابل» در قانون صلاحیت دادگستری ایران برای رسیدگی به دعاوی مدنی علیه دولت‌های خارجی، *مجله حقوق خصوصی*، دوره ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، ص ۳۲۷.

۴۶. بنابر گزارش وزارت امور خارجه، سه کشور امریکا، کانادا و آرژانتین در این فهرست قرار دارند.

۴۷. ظاهری، علیرضا؛ «تحولات قاعده مصونیت دولت: تأثیر قانون صلاحیت دادگستری جمهوری اسلامی ایران و قانون مبارزه با تروریسم ایالات متحده امریکا»، *مجله حقوقی بین‌المللی*، شماره سی‌ام، بهار ۱۳۸۳، ص ۱۷۱.

48. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, article 22.

49. Foreign Sovereign Immunities Act of 1976 (FSIA)

۵۰. از جمله این استثنائات می‌توان به کشورهای ناقض حقوق بشر و حامی تروریسم اشاره کرد (ماده ۱۶۰۵).

است.^{۵۱} بنابراین دادگاه‌های داخلی ایران نیز به‌عنوان اقدام متقابل می‌توانند مصونیت قضایی دولت و مقامات رسمی امریکا را نادیده بگیرند.

در مورد طرح دعوای دولت ایران علیه دولت اعمال‌کننده تحریم در دادگاه داخلی این مسئله مطرح می‌شود که آیا امکان خواهان واقع‌شدن یک دولت به‌طور کلی و خاصه این دسته از دعوای که بر مبنای اقدام متقابل است وجود دارد یا خیر. در پاسخ به این پرسش دو دیدگاه متصور است. در دیدگاه اول، این امر با مانعی مواجه نیست چرا که در رابطه با شرایط لازم برای اقامه دعوا از سوی خواهان، شرطی در خصوص اینکه خواهان باید از اشخاص حقوقی حقوق عمومی باشد یا از اشخاص حقوقی خصوصی^{۵۲} وجود ندارد و شرایط لازم برای اقامه دعوی خواهان که عبارت است از داشتن نفع، سمت و اهلیت، موجود است؛^{۵۳} لذا مقتضی موجود و مانع برای طرح چنین دعوایی مفقود است. در خصوص طرح دعوای دولت ایران علیه دولت اعمال‌کننده تحریم که بر مبنای اقدام متقابل صورت می‌گیرد، قانونگذار در ماده ۱ «قانون الزام دولت به پیگیری جبران خسارت ناشی از اقدامات و جنایات امریکا علیه ایران و اتباع ایرانی» مصوب ۱۳۹۵ مقرر کرده است: «دولت رأساً یا از طریق حمایت از اتباع جمهوری اسلامی ایران، اقدامات مقتضی از جمله اقدامات حقوقی را جهت جبران خسارت کامل از دولت ایالات متحده امریکا به عمل آورد». واژه «رأساً» این اختیار را به دولت ایران می‌دهد تا برای مطالبه خسارت علیه دولت تحریم‌کننده دعوا کند. دیدگاه دوم، به جهت اهمیت مقبولیت و رعایت اصول دادرسی فراملی برای اجرای این آرا در عرصه بین‌المللی بر این باور است که چون اقامه دعوا در دادگاه ایران علیه دولت خارجی یا مقامات رسمی آن، در چارچوب اقدام متقابل است، صرف نقض مصونیت دولت و مقامات رسمی ایران در دادگاه خارجی کافی نیست بلکه باید به خواهان این دعوای برای رعایت اصل تناسب توجه شود تا خواهان در دادگاه ایرانی نیز در همان مرتبه اقامه دعوا کند. حال از آنجا که خواهان دعوای یادشده در دادگاه‌های ایالات متحده، اتباع آمریکایی هستند نه دولت آمریکا،^{۵۴} دولت ایران نیز نمی‌تواند در دادگاه‌های داخلی به‌عنوان خواهان به منظور جبران خسارت ناشی از تحریم، طرح دعوا کند.

۵۱. کرمزاده، سیامک؛ «صدور و اجرای آرای دادگاه‌های امریکا علیه اموال بانک مرکزی ایران از منظر حقوق بین‌الملل و حقوق امریکا»، *مطالعات حقوق تطبیقی*، دوره ۹، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۷۹، ص ۳۶۰.

۵۲. صفایی، سیدحسین؛ *حقوق مدنی، اشخاص و اموال*، جلد اول، چاپ بیست‌وسوم، میزان، ۱۳۹۶، ص ۹۰.

۵۳. شمس، عبدالله؛ *آیین دادرسی مدنی*، دوره پیشرفته، جلد نخست، چاپ بیست‌وهشتم، دراک، ۱۳۹۱، صص ۲۸۹-۲۸۱.

۵۴. چرا که قانون ضدتروریسم (Anti-Terrorism and Effective Death Penalty Act) که به‌عنوان اصلاحیه قانون مصونیت دولت‌های خارجی وضع شد به هدف حمایت از اتباع زیان‌دیده است.

Goldsmith Jack L. & Goodman Ryan, "U.S. Civil Litigation and International Terrorism", *University of Chicago Public Law & Legal Theory Working Paper*, No.26, 2002, p. 9.

از منظر نگرش نخستین می‌توان به این اشکال، این‌گونه پاسخ داد: یکم، در رویه دولت‌ها معیار دقیقی برای حدود و ثغور اصل تناسب در اقدام متقابل وجود ندارد.^{۵۵} در داوری قضیه *Air Service* در جایی که هیچ تعادل دقیقی میان اقدام فرانسه و اقدام متقابل ایالات متحده وجود نداشت، دیوان داوری در رأی خود اظهار کرد: «به نظر نمی‌رسد اقدامات ایالات متحده در مقایسه با اقدامات فرانسه با اصل تناسب، آشکارا نامتناسب باشد» و همچنین در بخشی دیگر از رأی بیان داشت قضاوت راجع به تناسب اقدامات متقابل کار آسانی نیست و در بهترین حالت به‌طور تقریبی ممکن است و به اعتقاد دیوان ضروری است که در اختلاف بین دولت‌ها، خسارات و زیان‌های وارده و اهمیت مسائل نقض‌شده در نظر گرفته شود.^{۵۶} دو معیار از این رأی استنباط می‌شود، یکی توجه به میزان خسارات و زیان وارده و دوم، اهمیت مسائل نقض‌شده که همین دو مورد در ماده ۵۱ طرح مسئولیت دولت‌ها که به دنبال ارائه معیار برای رعایت اصل تناسب در اقدامات متقابل است در نظر گرفته شد. این ماده مقرر می‌دارد که اقدامات متقابل باید با زیان وارده متناسب باشند و با توجه به شدت فعل متخلفانه بین‌المللی انجام شوند.^{۵۷}

نگرش نخست، دو معیار مورد اشاره جهت تأمین تناسب مدنظر در اقدام متقابل را در فرض مورد بحث محقق می‌داند زیرا آمریکا با توجه به تجویز گسترده‌ای که در خصوص نقض مصونیت دولت ایران و مقامات رسمی آن به‌موجب استثنائات قانون مصونیت دولت‌های خارجی خود به دست داده است در آرای بسیاری دولت ایران و مقامات رسمی آن را به پرداخت خسارت به میزان بالایی محکوم کرده است؛^{۵۸} لذا در خصوص معیار نخست، مسئله‌ای مطرح نیست. در رابطه با معیار دوم یعنی شدت فعل متخلفانه بین‌المللی که در این دعاوی عبارت است از نقض مصونیت دولت خارجی و مقامات رسمی آن، به‌موجب ماده 1603 قانون مصونیت دولت‌های خارجی آمریکا و اصلاحات بعدی، مصونیت دولت ایران در دادگاه‌های آمریکایی نادیده گرفته شده است و دقیقاً به‌موجب قوانین تحریمی و مقابله‌ای ایران به شرح فوق‌الذکر نیز به همان میزان اکتفا شده و به‌عنوان اقدام متقابل، مصونیت دولت خارجی و مقامات رسمی آن‌ها در دادگاه ایرانی نادیده گرفته می‌شود؛ لذا شدت فعل متخلفانه بین‌المللی فراتر نرفته است. البته قانونگذار ایران، نقض قواعد و مقررات حقوق بین‌الملل را به‌صورت مطلق و صرف‌نظر از مبنای نقض مصونیت ایران در دادگاه‌های آن کشور خارجی در نظر گرفته است. به هر حال، چنان‌که گفته

۵۵. حدادی و احدی کرنق؛ همان، ص ۳۳۴.

56. Air Service Agreement of 27 March 1964 (*U.S. v. France*) R.I.A.A, Vol. XVIII, p.417.

به نقل از ابراهیم گل؛ همان، ص ۳۰۳.

57. Draft articles on Responsibility of State for International Wrongful Acts, International Law Commission, 2001, Article 51.

58. Crowell & Moring LLP, "The Foreign Sovereign Immunities Act: 2014 Year in Review", *Law and Business Review of the Americas*, vol. 22, pp. 172- 178.

شد، به موجب دیدگاه نخست با توجه به دو معیار فوق، خدشه جدی در تناسب اقدامات متقابل در طرح دعوای دولت ایران علیه دولت امریکا و مقامات رسمی آن وجود ندارد.

بنابراین معیار توجه به شخص زیان دیده، برای رعایت اصل تناسب در اقدامات متقابل، نه تنها ضرورتاً از رویه بین‌المللی و ماده ۵۱ طرح مسئولیت دولت‌ها (مذکور در بند پیشین) استنباط نمی‌شود، بلکه به لحاظ منطقی نیز صحیح به نظر نمی‌رسد، چرا که در کشوری مانند ایران که عمده اقتصاد آن را دولت هدایت می‌کند، اساساً در اثر تحریم‌ها آسیب عمده و جدی به بخش دولتی وارد شده است و خصوصیتی در مورد شخص زیان دیده وجود ندارد که گفته شود اگر طرح دعوا توسط دولت واقع شود موجب عدم رعایت تناسب در اقدام متقابل است بلکه شدت فعل متخلفانه که همان نقض مصونیت دولت خوانده است اهمیت دارد نه ماهیت شخصی که پیرو این نقض، حقی را مطالبه می‌کند. به موجب این دیدگاه، حتی اگر جهت تأمین ملاحظات دیدگاه مخالف که طرح دعوای دولت ایران علیه دولت امریکا را به دلیل انجام عمل مشابه توسط دولت امریکا، خارج از حدود اقدام متقابل و خلاف قاعده عرفی مصونیت قضایی و اجرایی دولت خارجی می‌داند، از دعوای دولت متضرر از تحریم علیه دولت تحریم‌کننده در دادگاه‌های خود صرف‌نظر شود، با توجه به این واقعیت که مستندات وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های اجرایی نشانگر ورود بخش اعظم خسارات ناشی از تحریم به شرکت‌های تابعه یا وابسته به آن‌هاست، ممکن است شرکت‌های دولتی که طبق ماده ۵۸۷ قانون تجارت دارای شخصیت حقوقی مستقل از دولت هستند بتوانند خواهان این دعوای قرار گیرند تا از ایراد احتمالی فوق مصون بمانند. در غیر این صورت، چنانچه دولت ج.ا.ا یا وزارتخانه، سازمان یا نهاد دولتی خواهان دعوا باشد، طرف مقابل هم متوسل به طرح دعوای مشابهی علیه ایران خواهد شد.

ب. دادگاه خارجی

در خصوص طرح دعوای مسئولیت مدنی در کشور تحریم‌کننده، باید بیان کرد که اصل صلاحیت دادگاه محل اقامت خوانده، جزو اصول خدشه‌ناپذیر دادرسی عادلانه در تمام سیستم‌های حقوقی است^{۵۹} و از آنجا که در این فرض، طرح دعوا در دادگاه دولت واردکننده زیان مطرح می‌شود، بحث مصونیت قضایی دولت خارجی و مقامات رسمی آن مطرح نیست، چرا که مصونیت قضایی به این معناست که قانون و دادگاه ملی یک کشور در قبال اعمال صلاحیت برای رسیدگی قضایی به اتهامات علیه یک شخص یا دولت خارجی با محدودیت مواجه است.^{۶۰} در فرض فوق که دستگاه قضایی کشور خارجی در خصوص مسئولیت دولت خود تصمیم می‌گیرد، با مانع

۵۹. اسدی، بهنام؛ «شناخت مرجع قضایی صالح در منازعات ناشی از مسئولیت مدنی»، فصلنامه علمی - حقوقی قانون‌یار،

دوره دوم، شماره ۷، پاییز ۱۳۹۷، ص ۳۶۷.

۶۰. ربکا. ام. ام. والاس؛ حقوق بین‌الملل، ترجمه و تحقیق: سیدقاسم زمانی و مهناز بهراملو، چاپ دوم، ویرایش دوم، شهر دانش، ۱۳۸۷، ص ۱۶۶.

مصونیت قضایی روبه‌رو نمی‌شود. بنابراین به‌عنوان طریق دیگری برای احقاق حق، اشخاص حقیقی یا حقوقی زیان‌دیده از تحریم می‌توانند در مراجع قضایی کشور اعمال‌کننده تحریم، طرح دعوا کنند. در خصوص طرح دعوای دولت ایران علیه ایالات متحده آمریکا در دادگاه ملی آن‌ها نیز معنی وجود ندارد. همان‌طور که رویه قضایی آمریکا نشان می‌دهد در مواردی از جمله زمانی که فعل زیان‌بار در محدوده حاکمیت آمریکا واقع شده یا خسارت ناشی از نقض معاهدات باشد، دولت‌ها علیه دولت آمریکا طرح دعوا کردند و رسیدگی قضایی انجام گرفته است.^{۶۱} بدیهی است که طرح دعوا توسط دولت یا دستگاه‌های دولتی ایران در دادگاه‌های آمریکا از نظر شکلی و موضع اصولی در خصوص عدم استقلال قضایی محاکم آمریکا از هیئت حاکمه آن کشور در دعوای به اصطلاح ضدتروویستی مطروح علیه دولت و مقامات جمهوری اسلامی ایران به دلیل ملازمه با پذیرش صلاحیت دادگاه خارجی و از نظر ماهوی، به دلیل احتمال پایین موفقیت در دعوا، مطلوب دولت و دستگاه‌های اجرایی نیست.

۲-۲. مرجع صالح در سطح بین‌المللی

برخی مراجع قضایی و غیرقضایی به منظور مطالبه جبران خسارت ناشی از تحریم در سطح بین‌المللی وجود دارد تا حسب مورد، اشخاص حقیقی یا حقوقی متضرر از تحریم‌ها بتوانند به‌عنوان خواهان در این مراجع دادخواهی کنند که در این بند بررسی می‌شود.

الف. دیوان بین‌المللی دادگستری (ICJ)

دیوان بین‌المللی دادگستری به‌عنوان مرجع قضایی بین‌المللی، زمانی صلاحیت رسیدگی به پرونده ارجاعی را دارد که در خصوص حل اختلاف از سوی این مرجع توافق شده باشد. گرایش دیوان به اصل رضایی‌بودن صلاحیت، ریشه در اساسنامه این نهاد قضایی دارد.^{۶۲} تعیین حدود صلاحیت به این معنی که دولت‌ها حتی در صورت قبول صلاحیت دیوان، حل اختلافات معینی را از صلاحیت دیوان مستثنا کنند یا اینکه صلاحیت دیوان را برای زمان محدود و معینی قبول کنند نیز به رضایت کشور طرف دعوا بستگی دارد.^{۶۳}

به‌موجب بند ۲ ماده ۲۱^{۶۴} عهدنامه «مودت، روابط اقتصادی و حقوق کنسولی»^{۶۵} که میان ایالات

61. Tosini, Stephen C., "Foreign Sovereign Standing to Sue the United States in Its Own Courts under the Administrative Procedure Act", Published by *Penn Law: Legal Scholarship Repository*, 2014, p. 111.

62. ممتاز، جمشید، مسعود علیزاده و شهرام زرنشان؛ «تأملی دوباره بر اصل رضایی‌بودن صلاحیت در عملکرد دیوان بین‌المللی دادگستری»، *مجله حقوقی بین‌المللی*، سال سی‌وسوم، شماره ۵۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۵، ص ۱۰.

63. میرعباسی، سیدیاقر؛ «بررسی اجمالی سازمان و صلاحیت دیوان بین‌المللی دادگستری لاهه»، *مجله حقوقی*، نشریه دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی، دوره یک، شماره ۱، زمستان ۱۳۶۳، ص ۱۸۸.

64. «هر اختلافی بین طرفین در مورد تفسیر یا اجرای عهدنامه فعلی که از طریق دیپلماسی به نحو رضایت‌بخشی فیصله

متحدۀ امریکا و ایران با موضوع تسهیل و توسعه روابط تجاری در ۱۳۳۴ (۱۹۵۵) منعقد شد، دولت ایران می‌تواند در خصوص اعمال تحریم‌ها که ناقض عهدنامه مذکور بوده و منجر به مخدوش شدن روابط تجاری میان طرفین و محدودیت شدید بر ایران شده، نزد دیوان دادگستری بین‌المللی طرح دعوا کند. این امر در تیر ۱۳۹۷ به وقوع پیوست. همچنین دولت ایران به منظور جلوگیری از وقوع زیان غیرقابل جبران، درخواست صدور دستور موقت جهت جلوگیری از اجرایی شدن تصمیم امریکا به بازگرداندن تحریم‌ها و اعمال تحریم‌های شدیدتر کرد و دیوان بین‌المللی دادگستری به‌موجب دستور موقت مهر ۱۳۹۷ (۳ اکتبر ۲۰۱۸) البته در قلمروی محدودتر از خواستۀ ایران - که در بخش نقض معاهدات بین‌المللی توضیح داده شد- از امریکا خواست که هرگونه مانع در زمینۀ صادرات آزاد دارو و تجهیزات پزشکی، مواد غذایی، محصولات کشاورزی و قطعات و خدمات لازم مربوط به هواپیمایی کشور را رفع کند و تأکید کرد که پرداخت‌ها و سایر مبادلات وجوه تا جایی که مربوط به کالاها و خدمات دارو و تجهیزات پزشکی است مشمول هیچ محدودیتی نشود. در همان روز صدور دستور موقت، ایالات متحدۀ امریکا رسماً خروج خود و فسخ عهدنامهٔ مودت را اعلام کرد اما این اقدام نمی‌توانست تأثیری بر روند رسیدگی به شکایت ایران داشته باشد، چرا که نقض این عهدنامه و مخدوش کردن مسیر تسهیل مراودات تجاری با اعمال تحریم‌ها، بی‌تردید در زمان اعتبار این معاهده به وقوع پیوسته است. به‌علاوه باید توجه داشت که حتی پس از خروج نیز به‌موجب ماده ۲۳ عهدنامه تا یک سال تعهدات طرفین پابرجاست. علاوه بر این، نفس خروج از عهدنامه در اوضاع و احوال خاص زمان خروج می‌تواند از مصادیق تشدید شرایط بین طرفین و نقض دستور موقت شود.

حال با وجود الزام‌آور بودن دستور موقت، مطابق بند ۱ ماده ۹۴ منشور سازمان ملل متحد، محدودیت‌های فوق رفع نشده و ایالات متحدۀ امریکا با نقض بندهای ۸۸ تا ۱۰۰ و نیز قسمت پاراگراف اجرایی دستور مزبور، اقدامات لازم برای اجرای قرار و رفع موانع صادرات آزاد کالا، تجهیزات و خدمات به ایران و صدور مجوزهای لازم و ترتیبات مربوط به نقل و انتقال وجوه را به عمل نیاورده است.^{۶۶} بدیهی است ادامهٔ این فعل متخلفانه تا اتخاذ تصمیم قطعی دیوان بین‌المللی دادگستری خسارات غیرقابل جبرانی را در پی خواهد داشت که امریکا در برابر آن مسئول است چرا که احالۀ بررسی نقض دستور و اتخاذ تصمیم لازم، به مرحلهٔ رسیدگی ماهوی، هم با وصف الزام‌آور دستور که خود مستقلاً سند الزام‌آور بین‌المللی است و هم با توجه به فلسفۀ آن که مبتنی بر فوریت و ضرورت است منافات دارد و در واقع موجب مهمل ماندن دستور می‌شود.

نیابد به دیوان بین‌المللی دادگستری ارجاع خواهد شد مگر اینکه طرفین معظم متعاهد موافقت کنند که اختلاف به وسائل مسالمت‌آمیز دیگری حل و فصل شود».

65. Treaty of Amity, Economic Relation and Consular Rights, 1955.

66. Laya Joneydi, "Fight against US Sanctions", *Financial Times*, December 18, 2018.

جلوه نقض دستور از سوی ایالات متحده، پس از شیوع ویروس کرونا بیشتر شد چرا که عدم امکان ورود کیت تشخیص کرونا، مواد ضد عفونی‌کننده، تجهیزات آزمایشگاهی، دستگاه‌های تنفسی و سایر دستگاه‌های مورد نیاز مربوطه و داروهایی که می‌توانند عوارض این بیماری را تا حدی تحت کنترل قرار دهند و باید از خارج تأمین شوند، مشکل کنترل این بیماری همه‌گیر را برای ایران دشوارتر کرد.^{۶۷} تحریم اخیر ۱۸ بانک و مؤسسه مالی اعتباری^{۶۸} به‌ویژه تحریم بانکی همچون بانک کشاورزی که تأمین اقلام کشاورزی و مایحتاج عمومی را بر عهده دارد از موارد آشکار نقض دستور موقت دیوان بین‌المللی دادگستری، مشخصاً در بخش منع تحریم نسبت به تراکنش‌های بانکی مربوط به غذا، دارو، تجهیزات پزشکی، اقلام دارویی و مانند آن است. شایان توجه است که دیوان بین‌المللی دادگستری در ۲۱ دسامبر ۲۰۲۰ ماده ۱۱ جدید^{۶۹} قطعنامه مربوط به آیین رسیدگی داخلی خود را منتشر کرد.^{۷۰} به‌موجب این ماده، یک کمیته موقت با سه قاضی غیر از اتباع طرفین دعوا و قضات دیوان برای کمک به نظارت بر اجرای دستور موقت تشکیل می‌شود. این کمیته اطلاعات ارسالی طرفین را بررسی و به دیوان گزارش می‌دهد و در نهایت دیوان در مورد اقدامات بعدی تصمیم‌گیری می‌کند. این امر، یک پیشرفت قابل توجه است، به این جهت که پرونده‌هایی در سال‌های اخیر وجود داشته و منجر به صدور دستور موقت از جمله دستور موقت ۳ اکتبر ۲۰۱۸ در خصوص نقض‌های عهدنامه مودت شده است که به‌وضوح نیاز به ضمانت اجرای قوی‌تر و اطمینان در اجرای آن‌ها وجود دارد که امید است تغییر در نظارت بر دستورهای موقت به‌موجب این ماده جدید، زمینه مذکور را فراهم کند. در نهایت باید خاطرنشان کرد که حتی اگر دیوان در رسیدگی ماهوی، استحقاق ایران به جبران خسارت ناشی از نقض عهدنامه مودت را احراز نکند، این امر مانع از آن نیست که ایالات متحده را صرفاً به دلیل نقض دستور موقت که متضمن اهداف بشردوستانه است، به پرداخت

۶۷. صحبت‌های علیرضا زالی؛ فرمانده ستاد مقابله با بیماری کرونا در تهران در خصوص بررسی چالش‌های حوزه دارو و

تجهیزات پزشکی در بحران کرونا، ن.ک:

<https://www.sbmu.ac.ir/index.jsp?fkeyid=&siteid=518&pageid=63970&newsview=95949>

۶۸. /وفک بنا بر بخش 1(a)(I) از فرمان اجرایی 13902 هجده بانک ایرانی را از سوی دفتر دارایی خزانه‌داری امریکا

تحریم کرد. ن.ک:

<https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm1147>

69. (i) Where the Court indicates provisional measures, it shall elect three judges to form an *ad hoc* committee which will assist the Court in monitoring the implementation of provisional measures. This committee shall include neither a Member of the Court of the nationality of one of the parties nor any judges *ad hoc*.

(ii) The *ad hoc* committee shall examine the information supplied by the parties in relation to the implementation of provisional measures. It shall report periodically to the Court, recommending potential options for the Court.

(iii) Any decision in this respect shall be taken by the Court.

70. www.icj-cij.org/en/other-texts/resolution-concerning-judicial-practice

خسارت محکوم کند^{۷۱} چرا که از زمان صدور دستور تا صدور رأی ماهوی از انجام یک سند الزام‌آور سرباز زده و پیرو این نقض، خسارات جبران‌ناپذیری وارد شده است. بنابراین رصد اجرای صحیح دستور موقت، صرف‌نظر از اینکه دیوان در ماهیت چه تصمیمی اتخاذ کند، موضوعیت دارد.^{۷۲}

باید افزود که دیوان بین‌المللی دادگستری صلاحیت خود را برای رسیدگی به دعوای اصلی، در تصمیمی که در ۳ فوریه ۲۰۲۱ (۱۵ بهمن ۱۳۹۹) صادر شد با رد ایرادات صلاحیتی دولت ایالات متحده آمریکا پذیرفت. ایرادات صلاحیتی ایالات متحده در محورهای زیر مطرح شد: ۱. اولین ایراد مطروحه، خروج موضوعی دعوا از قلمرو بند ۲ ماده ۲۱ عهدنامه مودت و مربوط بودن اختلاف به برنامه جامع اقدام مشترک بود که یک توافقنامه چندجانبه سیاسی و فاقد وصف الزام-آور است. ایران دعوای طرح‌شده را مرتبط با برجام ندانست چرا که یک موضوع مشخص حقوقی می‌تواند در قلمرو چند سند بین‌المللی قرارگیرد. دیوان نیز با توجه به امکان ارتباط یک دعوا با چند سند بین‌المللی و به‌ویژه این حقیقت که وجود جنبه‌های سیاسی در یک اختلاف، مانع از رسیدگی حقوقی به آن نیست، به اتفاق آرا این ایراد را رد کرد.^{۷۳} ۲. ایراد دوم آمریکا این بود که عهدنامه مودت، سندی کاملاً دوجانبه و در راستای حمایت از اتباع و شرکت‌های طرفین در جهت تسهیل امور تجاری است؛ به همین دلیل، اقداماتی را که به دلیل تصمیمات دولت‌های ثالث صورت گرفته، خارج از شمول عهدنامه مودت دانست. ایران با تأکید بر تفسیر عرفی و سیاق عبارات و کلمات عهدنامه، این‌طور استدلال کرد که «تجارت آزاد» بین طرفین که عهدنامه به آن اشاره کرده است اعم از محدودیت‌هایی است که آمریکا مستقیماً در ارتباط با اتباع و شرکت‌های خود یا در ارتباط با اتباع یا شرکت‌های ثالث در نظر گرفته است؛ لذا باید از اعمال هرگونه تبعیض چه به‌صورت مستقیم و چه به-

۷۱. دیوان بین‌المللی دادگستری در متن دستور موقت، بارها از واژه «بشردوستانه» استفاده کرده است. حقوق بشردوستانه و حقوق بشر دارای اشتراکاتی هستند و ویژگی مشترک دو نظام آن است که انسان مرکز توجه و دغدغه آن‌هاست و اجرای بدون تبعیض این اصول و حمایت‌ها از جمله حق حیات، منع بردگی، منع شکنجه و مانند آن که قاعده بنیادین حقوق بشر را تشکیل می‌دهند، از الزامات اجتناب‌ناپذیر حقوق بشردوستانه نیز هستند. لیکن حقوق بشر قلمرو وسیع‌تری دارد و در همه شرایط اعم از جنگ و صلح از افراد حمایت می‌کند و هدف آن، حمایت از کلیه افرادی است که تابع اقتدار یک دولت هستند و در نتیجه در مورد همه آن‌ها اجرا می‌شود. لیکن حقوق بشردوستانه در قلمرو محدودتر و در زمان وقوع درگیری مسلحانه، قابلیت اجرا پیدا می‌کند و هدف آن کنترل مخاصمات مسلحانه به نفع حمایت از قربانیان جنگ، اسیران جنگی، زخمی‌ها و همانند آن است. البرزی ورکی، مسعود؛ «حقوق بشر و حقوق بشردوستانه» نشریه حقوق اساسی، سال چهارم، شماره ۸، ۱۳۸۶، صص ۳۶ و ۳۷. لذا استفاده از واژه «حقوق بشر» که دارای قلمرو گسترده‌تری از «حقوق بشردوستانه» است و مربوط به هر زمان اعم از جنگ و صلح است، با توجه به شرایط حاضر که موقعیت ویژه و مخاصمه جنگی نبوده و هدف از دستور موقت صادره، حمایت از اتباع یک کشور است، دقیق‌تر است اما باید توجه داشت ضمانت اجرای حقوق بشردوستانه قوی‌تر است و به هیچ روی امکان تعلیق یا عدول از آن وجود ندارد.

۷۲. عابدی، محمد و اعظم امینی؛ «راهکارهای تضمین اجرای دستور موقت دیوان بین‌المللی دادگستری»، فصلنامه مطالعات

راهبردی، شماره ۸۴، تابستان ۱۳۹۸، ص ۱۵۹.

73. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/175/175-20210203-JUD-01-00-EN.pdf>, paras. 42-60.

صورت غیرمستقیم خودداری ورزد. در نهایت دیوان ضمن رد استدلال امریکا اشعار می‌دارد که حتی اگر ایراد دوم نسبت به صلاحیت را بپذیرد ولی سایر ایرادات را وارد نداند، عملاً رسیدگی خاتمه نمی‌یابد؛ لذا این ایراد موجب عدم صلاحیت دیوان نیست. بدین ترتیب، دست‌کم در مرحله رسیدگی صلاحیتی، تحریم‌های ثانویه امریکا از شمول رسیدگی دیوان خارج نشد؛ که قدمی ارزشمند است.^{۷۴} ایراد دیگر، ایراد قابلیت استماع دعوا بود مبنی بر اینکه سوءاستفاده از روند دادرسی در راستای دستیابی به منفعت نامشروع است. ایران این ادعا را وارد ندانست و استدلال کرد که ادعای امریکا غیرموجه و بدون وجود دلایل کافی است و ایران به دنبال سوءاستفاده از نتیجه دعوا نیست. در نهایت در بخش سایر اعتراضات، ایراداتی از سوی ایالات متحده مطرح شد که جنبه ماهوی داشتند از جمله ایراد مربوط به بند (د) و (ب) ماده ۲۰ عهدنامه مودت در مورد اقدامات مرتبط با منافع امنیتی اساسی امریکا و اقدامات مربوط به مواد شکاف‌پذیر که این ایرادات حسب طبع ماهوی موضوع و عدم قابلیت طرح در مرحله رسیدگی شکلی و صلاحیتی مردود اعلام شد.^{۷۵} بنابراین در نهایت دیوان به‌موجب بند ۱۱۴ این رأی، با پذیرش صلاحیت خود وارد رسیدگی ماهوی خواهد شد. در این مرحله از رسیدگی، احراز صدق عنوان فعل متخلفانه بین-المللی و انتساب آن به دولت تحریم‌کننده و سپس احراز رابطه سببیت میان خسارات وارده و اعمال تحریم‌ها در متعهدکردن ایالات متحده به جبران خسارات، نقش اساسی دارد که این موارد در قسمت نخست این پژوهش بررسی شد. در آخر قابل ذکر است که برای تحقق مسئولیت بین‌المللی به‌موجب ماده ۲ طرح مسئولیت دولت‌ها، صرفاً اثبات دو رکن فعل متخلفانه بین‌المللی و قابلیت انتساب آن به دولت تحریم‌کننده کافی است و رکن ورود خسارت حذف شده است. اما حذف این رکن از ارکان تحقق مسئولیت بین‌المللی به معنای عدم اهمیت آن نیست بلکه به جای آنکه رکن خسارت در تحقق مسئولیت نقش داشته باشد، در مرحله ایجاد روابط حقوقی جدید^{۷۶} که پس از تحقق مسئولیت شکل می‌گیرد، نقش خود را ایفا می‌کند. بنابراین برای تحقق مسئولیت ناشی از تحریم، اثبات عدم مشروعیت تحریم‌های مغایر با حقوق بین‌الملل و انتساب آن به دولت اعمال‌کننده تحریم کفایت می‌کند و با اثبات رابطه سببیت میان خسارات و تحریم، دولت تحریم‌کننده به‌موجب ماده ۳۱ طرح، متعهد به جبران خسارات خواهد بود.

ب. نهادهای نظارتی سازمان ملل متحد

ارکانی که منشور ملل متحد برای نظارت بر حقوق بشر پیش‌بینی کرده است در درجه اول، ارکان

74. *Ibid*, paras. 61-83.

75. Paras. 97-113.

نیز ن. ک: لعیا جنیدی؛ «تمهیدات لازم برای توفیق نهایی در لاهه»، روزنامه ایران، ۱۳۹۹/۱۲/۱۸.

76. D. Anzilotti, *Cours de droit international*, Paris, Pantheon- Assas/ LGDJ, 1999, p. 476.

«عمل متخلفانه یا به‌طور کلی، نقض تعهد بین‌المللی با ظهور رابطه حقوقی جدید میان دولتی که آن عمل به وی قابل انتساب است و متعهد به جبران خسارت است و دولتی که تعهد مزبور در قبال آن اجرا نشده و می‌تواند خواستار جبران خسارت شود، همراه است.»

اصلی خود سازمان هستند. مجمع عمومی طبق مواد ۱۰ و ۱۳ منشور،^{۷۷} صلاحیت این کار را دارد. شورای امنیت نیز بخصوص از اوایل دهه نود قرن بیستم به مسائل حقوق بشر توجه خاصی داشته و نقض آن را تهدیدی برای صلح و امنیت بین‌المللی لحاظ کرده است. دبیرکل نیز به گونه‌ای در نظارت بر اجرای حقوق بشر مداخله می‌کند. البته فعالیت او بیشتر در قالب نهادهای نظارتی است که مهم‌ترین آن‌ها، نهاد نسبتاً جدید «کمیسیاریای عالی حقوق بشر» است.^{۷۸}

در این راستا آیین‌های نظارتی بر حقوق بشر و آزادی‌های اساسی توسط قطعنامه‌های شورای اقتصادی و اجتماعی ملل متحد (اکوسوک) ایجاد شده‌اند. اکوسوک با تصویب دو قطعنامه، آیین‌های محرمانه و علنی برای نظارت بر اجرای حقوق بشر ایجاد کرده است. آیین محرمانه که به موجب قطعنامه ۱۵۰۳ مورخ ۲۷ مه ۱۹۷۰ ایجاد شده و در ۲۰۰۰ با قطعنامه ۲۰۰۰/۳ نیز مورد بازنگری و اصلاح قرار گرفته، مبتنی بر بررسی شکایات مربوط به نقض حقوق بشر است. اکوسوک آیین نظارتی علنی را نیز در قطعنامه ۱۲۳۵ مورخ ۶ ژوئن ۱۹۶۷ پیش‌بینی کرده است. بر اساس این آیین، شورای حقوق بشر به صورت علنی به نقض حقوق بشر از سوی دولت‌ها می‌پردازد. هر دو نظارت محرمانه و علنی بدون رضایت دولت متهم اعمال می‌شود. همچنین این تحقیق توسط رکن ویژه‌ای که در هر مورد شکل می‌گیرد (مانند گزارشگر ویژه، گروه ویژه و کارگروه‌های خاص) انجام می‌شود. مؤثر بودن این آیین‌ها ناشی از فشار سیاسی است که به صورت فردی یا جمعی بر دولت‌های ناقض حقوق بشر وارد می‌شود و بدین ترتیب، سبب می‌شود آن‌ها از نقض این حقوق منصرف شوند.^{۷۹}

در راستای وظایف نظارتی فوق، مجمع عمومی سازمان ملل متحد با توجه به تأثیرات منفی «اقدامات یکجانبه اقتصادی به‌عنوان ابزاری برای اجبار سیاسی و اقتصادی علیه کشورهای در حال توسعه»، قطعنامه‌های متعددی^{۸۰} را با تأکید بر اصول کلی حقوق بین‌الملل در خصوص لزوم تقویت

۷۷. ماده ۱۰: «مجمع عمومی می‌تواند هر مسئله یا امری را که در حدود این منشور یا مربوط به اختیارات و وظایف هر یک از رکن‌های مقرر در این منشور باشد مورد بحث قرار دهد و جز در مورد مذکور در ماده ۱۲ ممکن است به اعضای سازمان ملل متحد یا به شورای امنیت یا به هر دو درباره هر یک از این مسایل و امور توصیه‌هایی بنماید».

ماده ۱۳: «مجمع عمومی نسبت به امور زیر موجبات انجام مطالعات و صدور توصیه‌هایی را فراهم می‌کند: الف- ترویج همکاری بین‌المللی در امور سیاسی و تشویق توسعه تدریجی حقوق بین‌الملل و تدوین آن. ب- ترویج همکاری بین‌المللی در رشته‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، آموزشی و بهداشتی و کمک به تحقق حقوق بشر و آزادی‌های اساسی برای همه بدون تبعیض از حیث نژاد، جنس، زبان و مذهب».

۷۸. شافع، میرشه‌بیز و عبدالصمد دولاح؛ «تحلیل روبه‌شورای امنیت در مدیریت نقض‌های شدید حقوق بشر»، فصلنامه سیاست خارجی، دوره پنجم، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۵، ص ۲۶۰.

۷۹. بیگزاده، ابراهیم؛ حقوق سازمان‌های بین‌المللی، چاپ دوم، مجد، ۱۳۹۱، ص ۵۵۴.

80. Resolutions 44/215 of 22 December 1989, 46/210 of 20 December 1991, 48/168 of 21 December 1993, 50/96 of 20 December 1995, 52/181 of 18 December 1997, 54/200 of 22 December 1999, 56/179 of 21 December 2001, 58/198 of 23 December 2003, 60/185 of 22 December 2005, 62/183 of 19 December 2007, 64/189 of 21 December 2009, 66/186 of 22 December 2011, 68/200 of 20 December 2013, 70/185 of 22 December 2015, 72/201 of 20 December 2017 and 74/200 of 19 December 2019.

روابط دوستانه و همکاری میان کشورها مطابق با منشور ملل متحد تصویب کرد. در این قطعنامه‌ها صراحتاً بیان شده است که هیچ کشوری نباید با توسل به اقدامات یکجانبه اقتصادی، سیاسی یا هرگونه اقدام یکجانبه دیگر، سایر کشورها را وادار به چشم‌پوشی از اعمال حقوق حاکمیتی خود کند، و از جامعه بین‌المللی خواسته شده است تا برای از بین بردن استفاده از اقدامات یکجانبه که با اصول حقوق بین‌الملل، منشور ملل متحد و اصول اساسی نظام چندجانبه تجاری مغایرت دارد و بر کشورهای در حال توسعه تأثیر منفی می‌گذارد، اقدامات فوری و مؤثری را انجام دهند.

ادامه روند تحمیل اشکال مختلف اقدامات قهری یکجانبه و تأثیر بالقوه آن بر حقوق بشر موجب شد گزارش‌های متعددی به مجمع عمومی، کمیسیون حقوق بشر سابق و شورای حقوق بشر ارائه و قطعنامه‌هایی^{۸۱} با عنوان «حقوق بشر و اقدامات قهری یکجانبه»^{۸۲} تصویب شود. این قطعنامه‌ها تأکید می‌کنند که استفاده از اقدامات قهری یکجانبه بر بهره‌مندی کامل از حقوق بشر، از جمله حق بر سلامتی، مراقبت‌های پزشکی، غذا، مسکن و خدمات اجتماعی تأثیر منفی می‌گذارد و اعمال این اقدامات، مغایرت آشکار با قواعد بین‌المللی دارد؛ لذا از کشورها می‌خواهد از اتخاذ هرگونه اقدامات یکجانبه که با قواعد بین‌المللی و منشور ملل متحد مغایرت دارد و با ایجاد مانع در روابط تجاری میان دولت‌ها از تحقق کامل حقوق مندرج در اعلامیه جهانی حقوق بشر جلوگیری می‌کند، خودداری کنند.^{۸۳}

در خصوص تأثیر منفی اقدامات قهری یکجانبه بر حقوق بشر در وضعیت همه‌گیری ویروس کرونا، گزارشگر ویژه سازمان ملل متحد،^{۸۴} گزارشی را در ۱۰ دسامبر ۲۰۲۰ منتشر کرد.^{۸۵} در پاراگراف اول و دوم این گزارش، ضمن اشاره به اینکه بیماری کرونا چالش جهانی است و این همه‌گیری سراسر نظام حقوق بشر از جمله حقوق اساسی، مانند حق زندگی، بهداشت، سلامت، غذا را تحت تأثیر قرار داده، بیان می‌کند که اثرات مخرب تحریم‌های یکجانبه، توانایی کشورهای هدف را برای مبارزه با این بیماری تضعیف کرده است؛ لذا خواستار کاهش استفاده از تحریم‌ها و احترام کامل به کلیه حقوق بشر در جریان همه‌گیری شده و این سطح از همبستگی و همکاری بین‌المللی را کافی نمی‌داند چرا که تعدادی از کشورها نه تنها اعمال تحریم‌های یکجانبه را لغو یا

<https://www.un.org/press/en/2019/ga12233.doc.htm>.

81. Resolutions on this subject, the most recent of which was resolution 70/151 of 17 December 2015, and Human Rights Council decision 18/120 of 30 September 2011 and resolutions 24/14 of 27 September 2013, 27/21 of 26 September 2014, 30/2 of 1 October 2015, 71/193 of 19 December 2016, Human Rights Council resolution 43/15 of 22 June 2020 and 45/5 of October 2020. General Assembly resolution 74/154 of 18 December 2019. <http://docstore.ohchr.org>

82. Human Rights and Unilateral Coercive Measure

83. United Nations, General Assembly, Seventy-fourth session, Agenda item 70 (b), Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2019, Human rights and unilateral coercive measures.

84. Alena Douhan

85. <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/UCMCOVID19GuidanceNote.pdf>

به حداقل نرسانند، بلکه با استفاده از اشکال و سازکارهای جدید، تحریم‌های یکجانبه را علیه حدود ۲۰ درصد از کشورهای عضو سازمان ملل متحد^{۸۶} گسترش داده‌اند و این موجب شده که بلایای ناشی از بیماری کرونا در کشورهای مورد تحریم تشدید شود، در حالی که باید نجات جان افراد در اولویت هر اقدام یکجانبه در طول این بیماری قرار گیرد زیرا دستیابی به اهداف «خیر مشترک» از جمله سرکوب تروریسم بین‌المللی و حمایت از حقوق بشر، با نقض حقوق بشر امکان‌پذیر نیست. بنابراین طبق بند پنجم این گزارش، تحت هیچ شرایطی تجارت کالاهای اساسی حقوق بشر، مانند دارو، تجهیزات پزشکی، کیت‌های محافظتی و مواد غذایی نباید تحت هر نوع اقدام اقتصادی یکجانبه مستقیم یا غیرمستقیم قرار گیرد. در بندهای ۷، ۸ و ۹ اشاره شده است که هرگونه مانع در این راه که توانایی دولت‌ها را برای مبارزه مؤثر با بیماری همه‌گیر کرونا مختل کند باید برداشته شده یا حداقل تا زمان رفع خطر به حالت تعلیق درآید. در نهایت، گزارشگر ویژه با بیان اینکه دبیرکل و کمیساریای عالی حقوق بشر سازمان ملل، درخواست‌های وی را برای محدود کردن تحریم‌ها انعکاس داده‌اند، سطح همبستگی و همکاری بین‌المللی فعلی را کافی نمی‌داند.

در آخر، این نکته قابل توجه است که قطعنامه‌های فوق‌الذکر منعکس‌کننده حقوق بین‌الملل عرفی است؛ به این شرح که عرف از دو عنصر مادی (رویه دولت‌ها) و معنوی (اعتقاد به الزامی بودن قاعده) تشکیل می‌شود. رویه دولت‌ها برای شکل‌گیری قواعد عرفی شامل هرگونه اقدام یا اعلامی است که بتوان از آن، نظر دولت مزبور را در رابطه با عرف موردنظر استنتاج کرد. بنابراین اقدامات دولت‌ها در سازمان‌های بین‌المللی و اتحاد آن‌ها برای پذیرش متن قطعنامه، نشان از رفتار و رویه واحد آن‌ها دارد.^{۸۷} همچنین می‌توان عنصر معنوی را که به معنای آگاهی به یک تکلیف و تعهد حقوقی است، از قطعنامه‌های مجمع عمومی که با رأی مثبت اکثریت یا تمامی اعضای مجمع به تصویب می‌رسند و محتوای آن مبین باورهای جامعه بین‌المللی و اصول و قواعد حقوق بین‌الملل است استنباط کرد.^{۸۸} پدیده تکرار یک قطعنامه مؤید آن است که قطعنامه حاوی دیدگاهی است که اولاً تداوم دارد و برای جامعه جهانی اساسی محسوب می‌شود. ثانیاً اعضا با تکرار آن دیدگاه‌ها نظر خود را بیان می‌کنند. بنابراین قطعنامه‌های فوق‌الذکر منعکس‌کننده حقوق بین‌الملل عرفی است.

لذا با توجه به مراتب فوق و قطعنامه‌های صادرشده مبنی بر محکومیت اقدامات یکجانبه برای اعمال فشار اقتصادی و سیاسی بر کشورهای در حال توسعه و حصول اجماع جهانی بر مغایرت تحریم‌های یکجانبه با قواعد بین‌المللی و منشور ملل متحد بخصوص در وضعیت شیوع بیماری همه-

86. Paragraph (4) "Unilateral sanctions, imposed against about 20 percent of UN Member States"

87. Michael Akehurst, *Custom as a Source of International Law*, The British Yearbook of International Law, 1975, p. 6.

88. Harro A. J. Meijers, *How is International Law Made? The Stages of Growth of International Law and the Use of Customary Rules*, Netherlands Yearbook of International Law, 1978, p.19.

گیر کرونا، تلاش بیشتر ایران در نشان دادن تأثیر مخرب تحریم‌های یکجانبه بر مبارزه مؤثر با این بیماری و ارایهٔ پبایی گزارش‌های لازم در این زمینه می‌تواند موجب افزایش فشار بین‌المللی فعلی مبنی بر غیرقانونی‌خواندن این اقدامات شود و در روند اعمال تحریم‌ها تأثیر بگذارد.

ج. سازمان همکاری و توسعهٔ اقتصادی^{۸۹}

سازمان همکاری و توسعهٔ اقتصادی یک سازمان بین‌المللی اقتصادی است که در ۱۹۶۱ تأسیس شد. این سازمان محلی برای تبادل نظر میان دولت‌ها با هدف به‌اشتراک‌گذاشتن و یافتن راه‌حل‌هایی برای مشکلات مشترک اقتصادی و کمک به توسعهٔ تجارت و بازار آزاد جهانی است. در ۱۹۷۶ سازمان اقدام به تصویب دستورالعمل بنگاه‌های چندملیتی کرد. این دستورالعمل تا کنون در نوبت‌های مختلفی به‌روزرسانی شده است. در به‌روزرسانی ۲۰۱۶ بخش حقوق بشر نیز به دستورالعمل اضافه شد تا جزو اولین اسناد بین‌المللی باشد که مسئلهٔ تجارت و حقوق بشر را هم‌نشین یکدیگر می‌کند. این دستورالعمل حاوی توصیه‌هایی از سوی دولت‌های عضو سازمان به شرکت‌ها و بنگاه‌های چندملیتی در راستای متعهد کردن ایشان به اتخاذ رفتار تجاری مسئولانه^{۹۰} است. در واقع این دستورالعمل‌ها، ضوابط حاکم بر رفتار تجاری مسئولانه در حوزه‌های مختلف از جمله حقوق بشر، حقوق کار و محیط‌زیست را وضع و ترویج می‌کند. برخی از دولت‌ها خود را متعهد به رعایت آن کرده و به‌صورت یکجانبه، الزامی بودن اجرا و نظارت بر اجرای مفاد آن را پذیرفتند که در این صورت مفاد دستورالعمل نسبت به آن‌ها لازم‌الاجرا است.^{۹۱} اعضای متعهد، توصیه‌های مندرج در دستورالعمل را در ارتباط با شرکت‌های چندملیتی که در کشورشان عملیات اجرایی دارند اعمال کرده و رعایت آن‌ها از سوی این شرکت‌ها را تحت نظارت قرار می‌دهند. نظارت بر اجرای دستورالعمل از طریق نقاط تماس ملی (National Contact Points (NCPS صورت می‌گیرد که در ترویج دستورالعمل مسئولیت دارند.^{۹۲} این وظیفه از دو طریق انجام می‌شود؛ نخست با ترویج آموزه‌های دستورالعمل و آگاه‌سازی جامعهٔ تجاری نسبت به معیارها و ضوابط مندرج در دستورالعمل؛ دوم از طریق ادارهٔ مکانیسم طرح شکایت و بررسی موارد خاص یا همان شکایت‌های طرح‌شده علیه شرکت‌های چندملیتی که بنا بر ادعای شاکی یا شاکیان، ضوابط دستورالعمل را رعایت نکرده‌اند. در واقع دستورالعمل سازمان یک ضمانت اجرا دارد و آن طراحی

89. Organization for Economic Cooperation and Development.

90. Responsible Business Conduct.

91. این دولت‌های موسوم به دولت‌های تابع Adhering Governments تعهد خود را با امضا و پذیرش اعلامیهٔ راجع به سرمایه‌گذاری بین‌المللی و بنگاه‌های چندملیتی که برای نخستین بار در ۱۹۷۶ تصویب و در ۲۰۱۱ اصلاح شده اعلام کرده‌اند. تمام ۳۶ دولت فعلی و همچنین ۱۲ دولت غیرعضو از اعضای این اعلامیه هستند.

92. OECD, Guide for OECD National Contact Points on Issuing Recommendations and Determinations, OECD Guidelines for Multinational Enterprises, 2019.

سامانه نظارتی از طریق قبول شکایت علیه شرکت‌هایی است که به توصیه‌های دستورالعمل توجهی نداشته‌اند و در پرتو این بی‌توجهی موجبات ایراد آسیب به شاکی فراهم شده است.^{۹۳}

طرح و ثبت شکایت، راهی است برای پیدا کردن جبران خسارتی که از اقدامات یک شرکت تجاری ناشی شده است. در واقع این سازکار، نوعی پاسخگو کردن شرکت‌ها در برابر رفتار ناموجه‌شان است. در طرح و ثبت شکایت هم سازمان‌های مردم‌نهاد به نمایندگی از قربانیان و افراد متأثر از اقدامات تجاری شرکت‌های چندملیتی و هم اشخاص حقیقی به صورت انفرادی یا جمعی که باور دارند حقوق بشر آن‌ها نقض شده است حق شکایت دارند. در بررسی اولیه مشخص می‌شود که آیا شکایت وارده قابلیت ارزیابی دقیق‌تر و اقدام دارد یا خیر. در صورت رد شدن یک شکایت در بررسی اولیه، دلایل رد شدن به طرفین اعلام خواهد شد. گاهی در نگارش پیش‌نویس ارزیابی اولیه، از طرفین دعوا درخواست می‌شود تا اطلاعات تکمیلی خود را به اشتراک بگذارند یا ملاحظات خود را نسبت به پیش‌نویس ارزیابی اولیه ارائه کنند.^{۹۴} در این بررسی، نکته‌ای که احراز می‌شود آن است که آیا یکی از ارزش‌های مورد حمایت نقض شده و به شاکی خسارتی وارد شده است یا خیر. در نهایت باید اشاره کرد که شکایت علیه شرکتی قابل طرح است که یا مقر اصلی آن در یکی از کشورهای عضو باشد یا آنکه محل اصلی عملیات و فعالیت‌اش در این کشورها باشد.^{۹۵}

دسترسی به دارو و درمان و خدمات پزشکی به‌عنوان یکی از حقوق بنیادین بشر مورد حمایت دستورالعمل است که با اعمال تحریم‌ها نقض شده است. بنابراین عدم فروش دارو و تجهیزات پزشکی از سوی شرکت‌های چندملیتی که خسارات بسیاری را بنا بر گزارش‌های وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی به مردم ایران بخصوص در وضعیت همه‌گیری بیماری کرونا وارد کرده است، ناقض دستورالعمل بوده و در نتیجه می‌تواند موجب طرح شکایت علیه آن‌ها شود. البته محدودیت‌های عملی و رویه‌ای قابل توجهی در حصول نتیجه از این نوع شکایت‌ها وجود دارد.

نتیجه

اعمال تحریم‌ها بر مقابله سریع و مؤثر با ویروس کرونا آثار منفی بسیاری به همراه داشته و با ایجاد محدودیت‌های مالی و ایجاد خلل در تهیه و وارد کردن مواد اولیه دارویی، کیت تشخیص استاندارد و تجهیزات پزشکی به‌ویژه موانع مربوط به واردات واکسن، موجب تشدید مشکلات برای مقابله کارآمدتر با این ویروس شده است که مسئولیت دولت تحریم‌کننده را به دنبال دارد. به منظور احراز مسئولیت ناشی از تحریم، طبق ماده ۲ طرح مسئولیت دولت‌ها، احراز دو رکن نقض تعهد بین‌المللی و سپس قابلیت

93. Ochoa Sanchez, Juan Carlos, "The Roles and Powers of the OECD National Contact Points Regarding Complaints on an Alleged Breach of the OECD Guidelines for Multinational Enterprises by a Transnational Corporation", *Nordic Journal of International Law*, Vol. 84, Issue 1, 2015, p. 92.

94. Guide for OECD, *op. cit.*, para. 2. p. 4.

95. Ochoa Sanchez, Juan Carlos, *op. cit.*, p. 100.

انتساب آن به دولت اعمال‌کننده تحریم لازم است. رکن اول یعنی نقض تعهد بین‌المللی دولت، هنگامی محقق می‌شود که فارغ از اینکه منشأ یا ماهیت تعهد چیست، فعل دولت مطابق با آنچه تعهد مقرر می‌کند نباشد. حال که به سبب اعمال تحریم‌های امریکا بخصوص تحریم‌های فراسرزمینی، اسناد بین‌المللی متعدد از جمله بند (ب) ماده ۱۳ منشور ملل متحد، ماده ۲۵ اعلامیه جهانی حقوق بشر، ماده ۱۲ میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و مواد ۶، ۷، ۲۱، ۲۲، ۳۷، ۶۳ و ۶۴ اساسنامه سازمان بهداشت جهانی، دستور موقت ۳ اکتبر ۲۰۱۸ و همچنین اصول کلی حقوقی از جمله اصل عدم مداخله در امور داخلی یکدیگر و تجارت آزاد نقض شده‌اند، رکن اول مسئولیت بین‌المللی محرز است. به منظور احراز رکن دوم مسئولیت بین‌المللی، اعمال تحریم‌ها باید متناسب به دولت به‌عنوان تابع حقوق بین‌الملل باشد. امریکا به‌عنوان دولتی که در شرایط شیوع ویروس کرونا، با تداوم اعمال تحریم‌های یکجانبه، کنترل وضعیت سلامت و درمان کشور را بیش از پیش با مشکل مواجه کرده، تحریم‌های خود را از طریق صدور دستور اجرایی توسط رئیس‌جمهور، قانون‌کنگره که باید به تأیید رئیس‌جمهور برسد و دفتر کنترل دارایی‌های خارجی اعمال کرده است که طبق ماده ۴ طرح مسئولیت دولت‌ها، به دولت امریکا متناسب است چرا که به‌موجب ماده مذکور، رفتار هر ارگان دولتی که به‌موجب حقوق بین‌الملل، فعل آن دولت تلقی می‌شود، فارغ از اینکه آن ارگان کارکرد تقنینی، قضایی، اجرایی یا کارکرد دیگر داشته باشد، متناسب به آن دولت است. بنابراین ارکان تحقق مسئولیت محرز است و دولت تحریم‌کننده به‌موجب ماده ۳۱ طرح مسئولیت دولت‌ها متعهد به جبران خسارات مادی و معنوی است که با ایجاد اختلال در نظام بانکی و انتقال ارز به خارج از کشور و عدم امکان خرید دارو و تجهیزات پزشکی لازم و ضروری از شرکت‌های دارویی خارجی وارد شده است و همین مسئله موجب عدم دسترسی به مواد اولیه دارویی و تجهیزات پزشکی مورد نیاز بیماران شده و آسیب جسمانی و فوت بیماران را نیز در پی داشته است. بنابراین مسئولیت اعمال‌کنندگان تحریم که به‌دور از رعایت موازین حقوق بشری و برای نیل به اهداف سیاسی خود، اقدام به وضع تحریم کرده‌اند محرز است و آن‌ها متعهد به جبران کامل خسارات مادی و معنوی ناشی از این فعل متخلفانه هستند.

در نهایت، تعیین مراجع صالح در سطح ملی و بین‌المللی به منظور پیگیری مسئولیت ناقضان حق سلامت و درمان و همچنین تأکید بر اجرای دستور موقت صادر شده از دیوان بین‌المللی دادگستری مبنی بر رفع هرگونه مانع از مراودات اقلام دارویی و پزشکی، امکان دادخواهی زیان‌دیدگان را فراهم خواهد کرد. در این مقاله ابعاد مهم ماهوی موضوع به‌ویژه تبیین تحریم‌های ثانویه به‌عنوان فعل متخلفانه و زیان‌بار و ابعاد شکلی موضوع از نظر حدود صلاحیت و مراجع صلاحیت‌دار و آیین رسیدگی به‌ویژه رسیدگی فوری به دستور موقت مورد توجه و تحلیل قرار گرفته است.

منابع:

الف. فارسی

- کتاب

- ابراهیم گل، علیرضا؛ مسئولیت بین‌المللی دولت (متن و شرح مواد کمیسیون حقوق بین‌الملل)، چاپ چهارم، شهر دانش، ۱۳۹۱.
- بیگزاده، ابراهیم؛ حقوق سازمان‌های بین‌المللی، چاپ دوم، مجد، ۱۳۹۱.
- ربکا. ام. ام. والاس؛ حقوق بین‌الملل، ترجمه و تحقیق: سیدقاسم زمانی و مهناز بهراملو، چاپ دوم، ویرایش دوم، شهر دانش، ۱۳۸۷، ص ۱۶۶.
- وکیل، امیرساعد؛ ضمانت اجرای حقوق بنیادین بشر، میزان، ۱۳۹۰.
- شمس، عبدالله؛ آیین دادرسی مدنی، دوره پیشرفته، جلد نخست، چاپ بیست و هشتم، دراک، ۱۳۹۱.
- صفایی، سیدحسین؛ حقوق مدنی اشخاص و اموال، جلد اول، چاپ بیست و سوم، میزان، ۱۳۹۶.
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا؛ حقوق بین‌الملل عمومی، چاپ سی‌ام، گنج دانش، ۱۳۸۶.

- مقاله

- اسدی، بهنام؛ «شناخت مرجع قضایی صالح در منازعات ناشی از مسئولیت مدنی»، فصلنامه علمی- حقوقی قانون یار، دوره دوم، شماره ۷، پاییز ۱۳۹۷.
- امامی، محمد؛ «الزامات حقوق بشری در سازمان تجارت جهانی»، فصلنامه مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره هفتم، شماره ۱، بهار ۱۳۹۴.
- حدادی، مهدی و علی احدى کرنق؛ «بررسی ماهیت و ابعاد عمل متقابل در قانون صلاحیت دادگستری ایران برای رسیدگی به دعاوی مدنی علیه دولت‌های خارجی»، مجله حقوق خصوصی، دوره ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۶.
- شافع، میرشهبیز و عبدالصمد دولاح؛ «تحلیل رویه شورای امنیت در مدیریت نقض‌های شدید حقوق بشر»، فصلنامه سیاست خارجی، دوره پنجم، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۵.
- شریفی طرازکوهی، حسین و سیدصلاح‌الدین فاطمی‌نژاد؛ «سازمان جهانی تجارت و حقوق بین‌الملل بشر»، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره هشتم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۵.
- صادقی حقیقی، دیدخت؛ «تحول در مفهوم اصل عدم مداخله در حقوق بین‌الملل»، فصلنامه

- علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، دوره ۴، شماره ۱۶، پاییز ۱۳۹۰.
- عابدی، محمد و اعظم امینی؛ «راهکارهای تضمین اجرای دستور موقت دیوان بین‌المللی دادگستری»، فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره ۸۴، تابستان ۱۳۹۸.
 - کرم‌زاده، سیامک؛ «صدور و اجرای آرای دادگاه‌های امریکا علیه اموال بانک مرکزی ایران از منظر حقوق بین‌الملل و حقوق آمریکا»، مطالعات حقوق تطبیقی، دوره ۹، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۷.
 - مافی، همایون و سیدحسن حسینی مقدم؛ «دادگاه صالح در حل و فصل اختلافات ناشی از تعهدات غیرقراردادی در حقوق ایران و اتحادیه اروپا»، مطالعات حقوق تطبیقی، دوره ۸، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۶.
 - محبی، محسن و اعظم امینی؛ «اصل انصاف و ظرفیت قاعده‌سازی آن در رویه دیوان بین‌المللی دادگستری»، مجله حقوقی بین‌المللی، سال سی‌ویکم، شماره ۵۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۳.
 - میرعباسی، سیدباقر؛ «بررسی اجمالی سازمان و صلاحیت دیوان بین‌المللی دادگستری لاهه»، مجله حقوقی، نشریه دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی، دوره یک، شماره ۱، زمستان ۱۳۶۳.
 - ممتاز، جمشید و مسعود عزیززاده و شهرام زرنشان؛ «تأملی دوباره بر اصل رضایی بودن صلاحیت در عملکرد دیوان بین‌المللی دادگستری»، مجله حقوقی بین‌المللی، سال سی‌وسوم، شماره ۵۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۵.

- پایان‌نامه

- حاجی علیرضا، مریم؛ قاعده‌سازی در سازمان تجارت جهانی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۴.

ب. انگلیسی

- Books

- Christian de Visscher, *La responsabilité des États*, Bibliotheca Visseriana, Leiden, 1924.
- Conde, H. Victor, *A Handbook of International Human Right terminology*, Second Edition, Santa Barbara CA: ABC-Clio, 2002.
- Henckaerts, Jean-Marie and Doswald-Beck, Louise, *Customary International Humanitarian Law*, Vols. 1, 2, Cambridge University Press, 2005.
- Holger Hstermeyer, *Human Rights and the WTO; the Case of Patents and Access to Medicines*, Oxford University Press, 2007.

-Articles

- Buxbaum, Hannah L., "Foreign Governments as Plaintiffs in U.S Courts and the Case against Judicial Imperialism", Maurer Faculty, *Wash. Less L. Rev.* Vol. 73, 2016.
- Forman, Lisa, "Trade Rules, Intellectual Property and the Right to Health", *Ethics & International Affairs*, 2007.
- Harro A. J. Meijers, "How is International Law Made? The Stages of Growth of International Law and the Use of Customary Rules", *Netherlands Yearbook of International Law*, 1978.
- Michael Akehurst, "Custom as a Source of International Law", *The British Yearbook of International Law*, 1975.
- Ochoa Sanchez, Juan Carlos, "The Roles and Powers of the OECD National Contact Points Regarding Complaints on an Alleged Breach of the OECD Guidelines for Multinational Enterprises by a Transnational Corporation", *Nordic Journal of International Law*, Vol. 84, Issue 1, 2015.
- Potts, Helen, "Accountability and the Right to the Highest Attainable Standard of Health", *University of Essex, Human Rights Centre*, 2007.
- Tosini, Stephen C., "Foreign Sovereign Standing to Sue the United States in Its Own Courts under the Administrative Procedure Act", *Penn Law: Legal Scholarship Repository*, 2014.

-International Instruments

- Committee on Economic, Social & Cultural Rights (CESCR), 2000, "*The Right to the Highest Attainable Standard of Health*", (article 12 of the ICESCR), General Comment No. 14. 2000.
- Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with commentaries, Yearbook of the International Law Commission, 2001.
- Draft Articles on the Responsibility of International Organizations, with Commentaries, Report of the International Law Commission, 2011.
- ICJ Judgment of 16 December, *Certain Activities Carried out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua) and (Nicaragua v. Costa Rica) Construction of Road in Costa Rica along the San Juan River*, 2015.
- ICJ Provisional Measures Order in *Iran v USA* case in regards to recent sanction, in Treaty of Amity, 3 October 2018.
- International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, adopted by General Assembly resolution 2200A of 16 December 1966.
- OECD, Guide for OECD National Contact Points on issuing Recommendations and Determinations, *OECD Guidelines for Multinational Enterprises*, 2019.

- Resolution adopted by the General Assembly (2131) Declaration on the Inadmissibility of Intervention in the Domestic Affairs of States and Protection of Their Independence and Sovereignty, 1965.
- UN Commission on Human Rights, Report of the Secretary-General, "Access to Medication in the Context of Pandemics", E/CN.4/Res.2003/48, 16 January 2003. Para.2.
- United Nations, General Assembly, Seventy-fourth session, Agenda item 70 (b), Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2019, Human rights and unilateral coercive measures.

- **Websites**

- <https://iranpress.com/content/19230>, 29 February 2020 20:19
- <https://www.mehrnews.com/news/4886693> / 27 March 2021 ،16:52
- <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32018R1100>, 6 June 2018
- <https://www.icj-cij.org/en/case/175>, Alleged Violations of the 1955 Treaty of Amity, Economic Relations, and Consular Rights (Islamic Republic of Iran v. United States of America), Provisional Measures, Order of 3 October 2018, I.C.J. Reports 2018
- <https://www.icj-cij.org/en>, ALLEGED VIOLATIONS OF THE 1955 TREATY OF AMITY, ECONOMIC RELATIONS, AND CONSULAR RIGHTS, 3 FEBRUARY 2021
- www.icj-cij.org/en/other-texts/resolution-concerning-judicial-practice